

ՓԱՅԼԱԿ ԱՆԹԱՐՅԱՆ

«ՏՕՆԱՊԱՏՃԱՌ» ԺՈՂՈՎԱԾՈՒՆ

Հայկական ձեռագրական հարուստ ժառանգության մեջ պահպանվել են եկեղեցա-ծիսական կիրառության համար նախատեսված մի քանի ուրույն ժողովածուներ: Դրանց պատմա-հասարակական դերը միջնադարում եղել է նշանակալից ժողովրդի հոգևոր-բարոյական կյանքը կազմակերպելու և իմացական մակարդակը բարձրացնելու խնդրում: Մեր պատմությանը, քաղաքական, սոցիալ-տնտեսական կյանքին, փիլիսոփայական ու գեղագիտական մտքին, լեզվին, կենցաղին, հոգևոր կյանքի կառուցվածքին առնչվող հարցերի լուսարանության համար դրանք փաստական առատ նյութ ու լայն հնարավորություններ են բնձնում: Դրանցում ընդգրկված են ոչ միայն կրոնական ու ծիսական երկեր, այլև պատմական բնույթի աշխատությունների փոքր կամ ընդարձակ հատվածներ, ճառեր, ներբողներ, վարքագրական ու վկայաբանական կարևոր երկասիրություններ, խրատներ, հրաշապատում գեղարվեստական դրույցներ, բարոյներ, ներբողներ, փոքրածավալ լուծմունք-մեկնություններ, ընդարձակ մեկնություններից քաղված հատվածներ, հաղվադեպ՝ գանձեր, տաղեր և այլն: Հիշյալ նյութերի ժանրային պատկանելության, բաղմադանության ու շոշափած թեմաների հարստության այս հանդամանքն էլ հենց ստանում է պատմա-ճանաչողական որոշակի արժեք հայկական միջնադարի մասին հստակ պատկերացում կազմելու համար: Ուստի և հայ բանասիրության համար խոր հետաքրքրություն են ներկայացնում դրանց գիտական, մատենագրական, բնագրագիտական առանձնահատկություններն ու արժեքը: Դրանց շահեկանությունը, հատկապես բնագրագիտական առումով, ակնհայտ է նաև հունա-ասորական գրականության վաղ շրջանի պատմության համար, քանի որ ընդգրկված մի շարք երկեր հույն և ասորի հեղինակների գրչին են պատկանում:

Այդ ժողովածուները շատ են, ունեն կիրառության տարրեր նպատակ ու եղանակ: Սակայն այս առիթով մեզ հետաքրքրում են դրանցից միայն հինգը՝ Ճաշոցը, Հայսմավուրքը, Ծառնտիրը, Տոնացույցը և Տոնապատճառը, որոնք տարրեր ժամանակներում համապատասխանաբար Տոնամակ, Տոնանամակ, Տոնական, Ծառնտիր, Տոնացույց, Տոնացուցակ, Հայսմավուրք, Ճաշոց, Տոնապատճառ, Պատճառ տոնից անուններն են ստացել: Թեև բոլորն էլ հասել են մեզ և մի քանիսը (Տոնացույց, Հայսմավուրք, Ծաշոց) այժմ էլ օգտագործվում են եկեղեցական ծիսակատարությունների ժամանակ, սակայն, դժբախտաբար, առ այսօր դրանց (բացառությամբ Հայսմավուրքի)¹ նվիրված հատուկ մասնա-

¹ Բացառաբար սույն ժողովածուի մասնագիտական բնույթամբ գրաղվել են Պ. Պիտեբր (Pour L'Histoire du synaxaire armenien: Anallecta Bollandiana, 30, 1911, էջ 5—26), Ա. Կուրիցկերը (Die Passio des hl. Januarius von Benevent und seiner Genossen. Aus dem Armenischen übersetzt, Theologie und Glaube 5, 1913, 369—374), Ն. Աղոցը

գիտական ուսումնասիրություններ չկան, ուստի և այդ հարցում գոյություն ունի ոչ հստակ պատկերացում, իսկ երբեմն էլ շփոթություն: Այլևայլ առիթներով անցյալում դրանց մասին առանձին գիտողություններ են արել հայագետներ Մ. Չամչյանը, Գ. Զարրհանալյանը, Ղ. Ալիշանը, Մ. Օրմանյանը, Կ. Տերմկրտչյանը, Գ. Հովսեփյանը, Հ. Աճառյանը և ուրիշներ: Փոքր ինչ հանգամանալից է եղել Մ. Ավգերյանի² և Ն. Ակինյանի³ խոսքը: Ասենք նաև, որ վերոհիշյալ բանասերների գիտողությունների մեջ տեղ են գտել որոշ անճշտություններ հատկապես նշված ժողովածուների անունների պատկանելությունը ճշտելու խնդրում: Մ. Ավգերյանն, օրինակ, իրավացիորեն Տոնամակը նույնացնում է Շաշոցի հետ⁴, սակայն, Ղ. Ալիշանը՝ Տոնականի հետ⁵, իսկ Մ. Օրմանյանը գրեթե բոլորը միացնում է մեկ ընդհանուր ժողովածուի՝ Հայամավուրբի անվան տակ⁶: Գ. Զարրհանալյանը ևս այս կապակցությամբ իր տեսակետը ստուգապես չի ճշտել: Ասում Անձեացու վերաբերյալ խոսելիս նա իմիջիպալոց գրում է, որ վերջինս հորինել է սրբերի վարքերի մի ժողովածու, որը կոչվել է «Ատոմագիր» և «Հոսոմագիր»: Ըստ նրա ենթադրության, հիշյալ ժողովածուն կոչվել է նաև Տոնացույց և Տոնացուցակ⁷: Ուրեմն, նրա համոզմամբ այս անունները վերաբերում են միևնույն ժողովածուին: Բայց, մեր կարծիքով, դա այդպես չէ, բանի որ Տոնացույցը վարքաբանական ժողովածու էր բեր չի եղել:

Ավելի նեղ մասնագետները, անշուշտ, դրանց մասին ճիշտ պատկերացում ունեն: Օրինակ, նշված անորոշությունը ձևադրացուցակներում գրեթե բացակայում է:

Այդուհանդերձ, կարծում ենք խնդրո առարկա ժողովածուներին առնչվող շատ հարցեր բոս էության դեռ չեն քննարկված ու լուսարանված: Մենք, իհարկե, չենք հավակնում այստեղ ներկայացնել հիշյալ ժողովածուների լիակատար ուսումնասիրությունը, որը խիստ անհրաժեշտ է և որին, ի դեպ, արդեն ձեռնարկել ենք, բայց հարկ ենք համարում մասամբ անդրադառնալ դրանց անունների ու բովանդակության փոխհարաբերություններին և պատկանելությանը՝ մեր հիմնական խոսքը վերապահելով այլ առիթի:

Առկա սկզբնաղբյուրների և նշված ժողովածուների բաղմամբիվ ձևադրերի հետադոտությունը մեզ բերել է այն եզրակացություն, որ վերոհիշյալ անուններից երբեմն նույնիսկ շորսը վերաբերում են միևնույն ժողովածուին, բայց ժողովածուներից և ոչ մեկը չի նույնանում մյուսին, թեկուզ և փոխադարձ ընդհանրությունները սակավ չեն: Այսպես, օրինակ, Տոնականը երբեք չպիտի շփոթել Տոնամակի-Տոնանամակի և ոչ Տոնացույցի-Տոնացուցակի հետ, որովհետև դրանք տարբեր նպատակներով ու ծրագրերով կազմված, տարբեր կառուցվածք ու բովանդակություն ունեցող ժողովածուներ են:

(ote sur les synaxaires armeniens: Revue d'Orient Cœretien. 24, 1924, էջ 211—218), Ս. Տերմկրտչյանը (Le synaxaire armenien de Gregoire VII d'Anazarbe: Melangeo Paul Peeters. Analecta Bollandiana, 68, 1950, էջ 261—285), սակայն այս հարցում ևս հիմնականը դեռևս մնում է իրագործելի:

2 Ա. Ավգերյան, Լրումն լիակատար վարուց, ԺԱ, Վենետիկ, 1814, ներածութիւն, էջ 4Ը—ՂԶ:

3 Ն. Ակինյան, Հովսեփ Կոստանդնուպոլսեցի, «Հանդէս ամսօրյա», 1957, էջ 1—12:

4 Մ. Ավգերյան, նշվ. աշխ., ԺԱ, ներածութիւն, էջ ՂԱ:

5 Ղ. Ալիշան, Ծնորհալի և պարագայ իւր, Վենետիկ, 1873, էջ 30—31, Հայապատում, Վենետիկ, 1901, էջ 107—108:

6 Մ. Օրմանյան, Ազգապատում, Ա, Կ. Պոլիս, 1812, էջ 982:

7 Գ. Զարրհանալյան, Պատմութիւն հայ դպրութեան, Վենետիկ, 1897, էջ 569:

Ճաշոցը և Հայամավուրբը եկեղեցա-ծիսական ամենօրյա կիրառություն ունեն։ Համաձայն հայ եկեղեցու ծիսական կարգուկանոնի, դրանցից հավուր պատշաճի կատարվում են համապատասխան հատվածների ընթերցումներ, որոնք նախատեսված են ամբողջ տարվա ամեն մի օրվա համար առանձին։ Այս սկզբունքով էլ դրանցում նյութերի բաժանումներն ունեն օրացուցային կարգ։ Այս խմբի ժողովածուներում (հատկապես Ճաշոցում) գերիշխում են ծիսական-կրոնական նյութերը։

Տոնացույցը (նույնն է նաև Տոնացուցակը) նույնպես այս խմբին է պատկանում։ Այն ևս եկեղեցա-ծիսական ամենօրյա կիրառություն ունի, միայն թե դրանում նյութերի մեկտեղում չկա այն կարգով, ինչով որ կազմվել են սույն խմբի մյուս ժողովածուները։ Նոր հայկազյան բառարանի ճշգրիտ բնորոշմամբ Տոնացույցը «Յուցակ տօնից է և տօնական պաշտամանց, իբր օրացույց եկեղեցական...»⁸, այսինքն՝ ուղեցույց-մատյան, որտեղ համապատասխան կարգ ու ցուցմունքներ կան եկեղեցական ամենօրյա ժամակարգության, տոների, ծիսակատարությունների և համապատասխան արարողությունների ժամանակ երգվելիք շարականների ու կարդացվելիք աստվածաշնչային հատվածների ընթերցումների վերաբերյալ։ Այն վերջնական տեսքի է բերել XVIII դ. Սիմեոն կաթողիկոս Երևանցին։

Սակայն, սույն խմբի հետ ունեցած իրենց որոշ ընդհանրություններով հանդերձ, Ճառքնախրն ու Տոնապատճառն այլ խումբ են ներկայացնում, թեև նույնպես ստեղծվել են եկեղեցում ծիսակատարությունների ժամանակ կիրառվելու համար, բայց շունեն ամենօրյա օգտագործման վերահիշյալ կարգը, բացի դրանից, շատ ավելի ուրույն և ազատ են նյութերի ու թեմատիկայի ընդգրկմամբ։ Այս հանդամանքը դրանց շահեկանության և արժեքի վրա թողել է ավելի բարեբար ազդեցություն։

Ճառքնախրի մեջ տեղ են գտել առավելապես հանդիսավոր, հոնորական խոսքի ստեղծագործություններ՝ ճառ, ներբող, տեսիլք, պատմություն և այլն, որոնք կիրակի օրերին և տոնից-տոն արտասանվել կամ ընթերցվել են եկեղեցում։ Սույն ժողովածուի մեջ համեմատաբար քիչ են վարքերն ու վկայաբանությունները, որոնք ավելի շուտ տեղ են գտել Հարանց վարք և Հայամավուրբ կոչվող ժողովածուներում, որոնցում դրանք գերակշիռ և որակավորող նշանակություն ու արժեք ունեն։

Ճառքնախրը մի տեսակ «ընտիր երկերի» տնտեսամասնափակորեն աճելու հեռանկար ունեցող այն ժողովածուն է, որը, կարծես թե, նաև ազատ ընթերցանության համար է նախատեսվել։ Ճառքնախրի հետ է կապվում և նույնիսկ նույնանում է Տոնականը։ Մատենադարանի 1202 թվականին ընդօրինակված № 7729 ձեռագիրը, որը հայտնի է «Մշո Ճառքնախր» անունով, իր իսկ հիշատակարաններում կոչված է «Տօնական»⁹։ Այս ժողովածուն Գ. Հովսեփյանը նույնպես կոչել է Տոնական, բայց Բ. Սարգիսյանն անվանել է Ճառքնախր¹⁰։ Երբ այն համեմատում ենք վերահիշյալ ժողովածուներից յուրաքանչյուրի հետ, ամե-

8 «Նոր բառգիրք Հայկազեան լեզուի», Բ, Վենետիկ, 1837, էջ 902։

9 Մատենադարան, ձեռ. № 7729, էջ 502ա։

10 Գ. Հովսեփյան, Յիշատակարանք ձեռագրաց, Ա, Անթիլիաս, 1951, էջ 699, 723։

Բ. Սարգիսյան, Մայր ցուցակ հայերեն ձեռագրաց, Բ. Վենետիկ, 1924, էջ 435։

սյարդությամբ տեսնում ենք, որ նման է ավելի ուշ «Ճառքնտիր» անունն ընդունած ժողովածուին:

Նոր հայկազյան բառարանի հեղինակների կողմից օգտագործված մի Ոսկեփորիկի վկայությամբ՝ «Սողոմոն Մաքենոցի հայրն արար զՏոնականն»¹¹, Մեղ հասած «Գրոց ցանկերում» ևս պահպանված է այս վկայությունը¹²: Մշո Ճառքնտրի ձեռագրի հիշատակարանն էլ հիշեցնում է, որ այն ըստ մեծի մասին առնչվում է Սողոմոն Վանահոր կազմած Տոնականին¹³:

Այս կարծիքին է եղել Բ. Սարգիսյանը դեռ շատ վաղուց¹⁴: Այսպիսով, տարակույս չի մնում, որ 1202 թվականին գրված Մշո Ճառքնտիրը և՛ Տոնական է, և՛ Ճառքնտիր, այսինքն՝ երկուսն էլ միաժամանակ:

Տոնական է նաև Վիեննայի Մխիթարյանների № 224 ձեռագիրը, ինչպես վկայված է դարձյալ իր իսկ հիշատակարանում. «Փառք... որ ետ կարողութիւն հասանել ի յետին գիծ ոսկեփոր Տոնականիս...»: Ճառքնտիրների հետ կատարված համեմատությունը ցույց է տալիս, որ այն իրապես Ճառքնտիր է և ոչ այլ ինչ: Զաշյանը ինքն էլ այն դիտել է իրրև այգպիսին ու նշել. «Մատեանս է Ճառքնտիր-Տոնական»¹⁵:

Տոնական է Մաշտոցյան մատենադարանի № 994 ձեռագիրը դարձյալ իր իսկ հիշատակարանի վկայությամբ. «...սուրբ գիրքս զայս, որ անուանի Տոնական»¹⁶: Բովանդակությամբ ևս այն համընկնում է Ճառքնտրին: Այսպիսի Տոնական-Ճառքնտիրներ շատ-շատ են հասել մեզ, ինչպես, ասենք, մեր № № 992, 993, 995, 996, 1524 և այլ ձեռագրեր: Լ. Խաչիկյանը ևս Տոնականը դիտել է իրրև Ճառքնտիր¹⁷: Այսքանն էլ, կարծում ենք, բավական է ցույց տալու համար, որ Տոնականը միևնույն Ճառքնտիր ժողովածուն է:

Մեր կարծիքով, Հոռոմադիրը, կամ ըստ ոմանց՝ Հոռոմագիրը, ինչպես նաև Ատոմադիրը, հիմնականում մեր այսօրվա Հայսմավուրքի նախատիպերն են: Ասում ենք հիմնականում, որովհետև առաջինները կազմվել են X դ. սկզբներին, երբ Հայսմավուրքը, իրրև այգպիսին, ըստ երևույթին, գոյություն չի ունեցել: Բայց, քանի որ, ինչպես աղբյուրներն են վկայում, դրանք առավելապես բաղկացած են եղել վարքաբանական և վկայաբանական երկերից, ապա պետք է ենթադրել, որ դրանք ավելի առնչվում են Հայսմավուրքին և ոչ, ասենք, Ճաշոցին, Տոնացույցին, Ճառքնտրին կամ Տոնապատճառին, թեև վերջին երկուսի մեջ էլ կան վարքաբանական որոշ նյութեր: Ինչպես արդեն նշել ենք, հիշյալ ժողովածուներից Հայսմավուրքը, Տոնացույցը կամ Տոնացուցակն ու Ճաշոցն են, որ ունեն օրացուցային կանոնավոր բաժանում, իսկ մյուսները՝ ոչ: Ատոմադիրը կամ Հոռոմադիրը, ըստ առկա վկայությունների, նույնպես ունեցել է այդպիսի բաժանում: Հոռոմադիր անունն էլ զալիս է այդ բաժանումը կարգավորելու սկզբունքից, որը իրագործվել է ըստ հոռոմեական ամիսների և օրերի¹⁸: Հետևաբար, այս էլ խոսում է այն մասին, որ իրոք, Ատոմադիրը կամ

11 Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի, Բ, էջ 901:

12 Զ. Անասյան, Հայկական մատենագիտություն, Ա, Երևան, 1959, էջ LX:

13 Գ. Հովսեփյան, նշվ. աշխ., էջ 710:

14 Բ. Սարգիսյան, նշվ. աշխ., էջ 435:

15 Զ. Տաշյան, Ցուցակ հայերեն ձեռագրաց..., Վիեննա, 1895, էջ 572:

16 Մատենադարան, ձեռ. № 994, էջ 484ա:

17 ԺՅ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, կազմեց Լ. Ս. Խաչիկյան, Բ., Երևան, 1958, էջ 177, 403:

18 Ղ. Ալիշան, նշվ. աշխ., էջ 30, Գ. Զարբանալյան, նշվ. աշխ., էջ 569:

Հոռոմադիրը, եթե ոչ ամբողջությամբ, ապա հիմնականում կապվում է Հայսմավուրբի հետ:

Տոնամակը (նույնն է նաև՝ Տոնանամակը) իրապես ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ ճաշոցը, ինչպես արդեն դիտել են բանասերներից ոմանք¹⁹: Նոր հայկազյան բառարանում այդպես էլ բացատրված է. «Տօնամակ»-ը տօնից ամին կարգ և ցուցակ՝ ընթերցուածովք, այն են ճաշոյք ամի-ամի տօնից տարեկանաց, որ յետինս ճաշոց գիրք ասի»²⁰ և կամ «...որպէս և գիրքն ընթերցուածոց սատարագի, որ առ նախնեօք Տօնամակ, առ մեօք ճաշոց ասի»²¹:

Ղ. Ալիշանը մատնացույց է արել, որ Գրիգոր Վկայասերը իր հիշատակարանը դեռեղել է ճաշոց գրքի մեջ, որը վերջինիս կողմից անվանվել է Տոնամակ²²: Նա միաժամանակ վկայում է, որ կիրակոս վարդապետը ևս ճաշոցը կոչել է Տոնամակ²³: Նշանակում է, դեռ այն ժամանակ նույնացվել են Տօնամակը, Տոնանամակն ու ճաշոցը (վերջինս երբեմն կոչվել է նաև Տարեգիրք)²⁴:

Ըստ երևույթին, Տօնամակ կոչվել է ճաշոցը նախապես այն պատճառով, որ այնտեղ կենտրոնացված են տարվա բոլոր տոների համար նախատեսված համապատասխան ընթերցանությունները, որոնք հիմնականում քաղված են Հին և Նոր կտակարանից: Գրքերը այն երկրորդ ժողովածուն է, որի մեջ նյութերի բաժանումը կատարված է օրացուցային կարգով և հաջորդականությամբ, ինչպես, ասենք, Հայսմավուրբում: Այն ունի մի այլ առանձնահատկություն ևս, որով դատորոշվում է այդ կարգի մյուս ժողովածուներից. նյութերի սկզբում բացատրական խոսք կա այս կամ այն միավորի ընթերցանությանը նախորդող ժամանակահատվածի արարողությունների և ընթերցումների մասին: Ընդհանրապես նախատեսվում է համապատասխան մի տուն սաղմոս ասել և ապա միայն սկսել հիշյալ միավորի ընթերցումը: Գրքերը բացառապես եկեղեցա-ծիսական կիրառություն ունի: Այն քննարկվող ժողովածուներից միակն է, որն օգտագործվում է նաև պատարագի ընթացքում: Մյուս ժողովածուներին առնչվող նյութերը խիստ հազվադեպ են ճաշոցում:

Այսպիսով, խնդրո առարկա ժողովածուները, իրենց պատմական զարգացման ու երկարատև գոյության ընթացքում ունենալով բնադրական, ծավալային այլ կազմություն և, երբեմն, տարբեր խմբագրություններ, կրել են տարբեր անուններ, և քանի որ այդ անուններից մի քանիսը շեն պահպանվել համապատասխան ժողովածուների խորագրերում, այլ միայն զանազան վկայությունների մեջ, ուստի և շփոթվելու առիթ են տվել:

Վերոգրյալ մեր համառոտ դիտողությունները, որոշ գաղափար տալով նշված ժողովածուների բովանդակության ընդհանուր ընդգրկումների մասին, միաժամանակ պարզ ցույց են տալիս, որ նույնն է Տոնացույցն ու Տոնացուցակը, Տոնականն ու Ծառընտիրը, Տոնամակը, Տոնանամակը, Տարեգիրքը և ճաշոցը, Հոռոմադիրը (նաև՝ Հոռոմագիր), Ատոմադիրն ու Հայսմավուրբը, և, ինչպես քիչ հետո կտեսնենք, Տոնապատճառն ու Պատճառ-տոնիցը:

19 Մ. Ավդեյան, նշվ. աշխ., ԺԱ, ներածություն, էջ ՂԱ:

20 «Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի», Բ, էջ 171:

21 Անդ, էջ 901:

22 Ղ. Ալիշան, նշվ. աշխ., էջ 32:

23 Անդ, էջ 32:

24 «ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», Բ, էջ 231, Գ. Երևան, 1967, էջ 19,

Գրանք ժամանակի բնթացքում փոփոխվելով, խմբագրվելով վերաճել են մեկը մյուսին և երբեմն նույնիսկ նույնացել են²⁵:

Այժմ Տոնապատճառի, նրա կազմության և կազմողների մասին: Տոնապատճառը ուրույն միավոր է, տարբերվում է Ճաշոցից, Հայսմավուրբից, Ճառընտրից, Տոնացույցից ինչպես իր նպատակադրությամբ, այնպես էլ թեմատիկ բովանդակությամբ ու կառուցվածքով: Նրա մեջ տեղ են գտել առավելապես կրոնական տոների իմաստին, խորհրդին վերաբերող «պատճառ»-ներ, այսինքն՝ բացատրություններ՝ կրոնադիտական առատ մանրամասնություններով: Երբեք հիշյալ տոների նյութն ու բովանդակությունը չի պատմվում այնպես, ինչպես հայսմավուրբների մեջ: Հիշյալ «պատճառ»-ները երբեմն վերաբերում են նաև կրոնական մի շարք երկերի, դրանց ստեղծման հանգամանքների և բովանդակության բացահայտմանը, ճիշտ այնպես, ինչպես մեր մատենագրության մեջ տեղ գտած մյուս բազմաթիվ «պատճառ»-ները: «Պատճառ»-ի կիրառական: սկզբունքը և նպատակը այստեղ նոր եղանակ ու միտում չունեն: Հիշյալ ժողովածուի Տոնապատճառը կամ Պատճառ—տոնից անվանումը այս ելակետով է արված և խիստ համապատասխան է նրա բովանդակությանը: Տոնապատճառը բնագրվում է նաև այլ նյութեր, ինչպես Ս. Գրոց և մի քանի ճառերի (հիմնականում մեկնողական բնույթի) լուծմունքներ, «տեսություններ», աստվածաբանական և դավանաբանական որոշ երկեր, քիչ թվով՝ ճառեր, մի տեսակ տեղեկատու-զեկուցագրեր մարդարենների, առաքյալների, մարտիրոսների վերաբերյալ, որոնք, սակայն, չունեն վարքագրական ձև ու բովանդակություն, ավելի շուտ՝ դարձյալ բացատրական ու գնահատական բնույթի են:

Տոնապատճառում զետեղված երկերի հեղինակներից են հիմնականում՝ Հակոբ Տյառնեղբայրը, Կյուրեղ Երուսաղեմացին, Եփրեմ Ասորին, Հովհան-Ոսկեբերանը, Պրոկղը, Հիպոլիտը, Թեոփիլոսը, Եղիշեն, Մովսես Քերթոզահայրը, Զաքարիա կաթողիկոսը, Հովհան Օձնեցին, Ստեփանոս Սյունեցին, Սամվել Կամբջաձորեցին, Ներսես Ծնորհալին, Հովհաննես Սարկավազը, Հովհաննես Տարոնացին, Անանիա Նարեկացին, Դավիթ Քորայրեցին, Գրիգոր, Սարգիս, Պողոս, Քերոս վարդապետները, Հովհաննես վանականը, Վարդան Արևելցին և անանուր:

Մեզ հասած Տոնապատճառները զգալի տարբերություններ ունեն մեկը մյուսի նկատմամբ: Լավագույն դեպքում Տոնապատճառները կարելի է խմբավորել, նկատի ունենալով դրանց բնագրագիտական սերտ առնչություններն ու բնոճանրությունները: Այս առումով ստորև տալիս ենք Մաշտոցյան մատենադարանի № 2021, 2039, 4139 Տոնապատճառներում, որոնք բնոճանուր առմամբ ներկայացնում են նշված խմբերը, բնագրված նյութերի ցանկերը, հոգվածի բնձևաձև հնարավորությունների սահմաններում Տոնապատճառի բու-

25. Ի դեպ, նույն է վիճակը նաև հույների համապատասխան եկեղեցա-ժիտական ժողովածուներում, որոնք հիմնականում մեր վերահիշյալ ժողովածուների նախատիպերն են, մասամբ նաև մի քանիսի հիմքերը: Հատկապես նյութերի բնագրվածքը զգալի բնոճանրություններ ունեն Մինաս, Մենոլոգիոն, Էորթոդոքսոն և Մինաքսարիս ժողովածուները: Հետագայում դրանցից մի քանիսը, նույնպես ենթարկվելով տարբեր խմբագրությունների, փոփոխվել, միացվել և երբեմն նույնացվել են: Այսօր ձևագրերում և տպագիր հրատարակություններում վերջիններս այդպես էլ հանդես են գալիս և՛ առանձին, և՛ միացված: Տե՛ս Ս. Աραυθόακη Μεγαλή, Ἑλληνοεξ. Ἐγκυκλοπαίδεια, τομ. 17, σελ. 139, τομ. 1Α, σελ. 292, τομ. ΚΒ', σελ. 550. A. History of Byzantine Music and Hymnography, by Egon Wellesz, Oxford, 1962, էջ 135—136, 195.

վանդակության ու կառուցվածքի մասին ընթերցողին ավելի հստակ պատկերացում և ծանոթություն տալու համար:

№ 2021

Տ Օ Ն Ա Պ Ա Տ Ճ Ա Ռ

[Առաջին Դարի մարգարէին և Յակոբայ]։—[պահպանվել է միայն վերջին մի բանի տողը] 4ա:

Պատճառ տօնի նախավկալ] Ստեփաննոսի—Աստուածագարդ շուք տօնիս լուսակազմն... 12ա:

Ի տօնի Պետրոսի և Պաղոսի—Յաստուածարար սքանչելեացն բազումք են... 19ա:

Ի տօնի Յովհանու և Յակոբայ՝ Որդոցն Որոտման—Աստուածահրաման պատուէր ունէր... 24ա:

Պատճառ ծննդեան և յայտնութեան նրազալուցին—Ըստ աստուածագործ նոր արարչութեանս... 29բ:

Պատճառ «Քրիստոս ծնեալ» նախին—Աստուածայայտնութեանս խորհուրդ... 38ա:

Պատճառ սուրբ աւետարանին Մարէոսի՝ ասացեալ Ներսիսի կարողիկոսի—Բնութիւնք արարածոց իմանալեաց 49բ:

Աւետարան բստ Մարէոսի, «Եւ ի ծնանելն Յիսուսի ի Բեղղանեմ շրեաստաւնի»—Նախ զժամանակն ծննդեանն... 57ա:

Վասն Տաւեմտին վանական վարդապետի ասացեալ—Յորժամ աստուած զՄովսէս ի լեռնն եհան... 62ա:

Պատճառ առաջաւորին պահոց—Յոլովք են բանք վասն այսր պահոց... 68բ:

Ի վեարուարի ամսոյ, որ օր ԳԺ խորհուրդ տեառնընդառաջին, ժողովին ի մատրան—Ի զալ մեծի թագաւորի... 70ա:

Վասն բարեկենդանին յետին կիրակէն—Խորհուրդ եկեղեցոյ նման է զանծի... 75բ:

Երկրորդ կիրակէին... «Մի՛ համարիք երէկ կի լուծանել»—Յաւուրն բարեկենդանին... 82բ:

Նախին՝ երկրորդ կիրակէին պատճառ—Ամենայն քառասնորդացսի պատճառ... 86բ:

Չորրորդ կիրակէին պատճառ—Անընդհատ զօլով ճանապարհացն արդարութեան... 94բ:

Պատճառ երեքերորդ կիրակէին—Ահաւոր եւ մեծ է խորհրդոյն զարութիւն... 101ա:

Տեսութիւն առաօտու] աւետարանին—Ի Մարկոս[ի] աւետարանն ասացեալ... 103ա:

Տեսութիւն առաւելոյն—Այսուհետեւ, եղբարք իմ, սրախ լիբուք ի տէր... 103բ:

Տեսութիւն նաշոյ աւետարանին—Իբրեւ հարցաւ ի փարիսեցոցն... 106բ:

Պատճառ վեց կիրակէին—Այն որ նախ քան զսա... 109բ:

Պատճառ զալստեան տեառն յԵրուսաղէմ, ի բազում օրինակաց նաւաբեալ ի Քերար վարդապետէ—Աստուածասքանչ և զախեղերածագ... 117ա:

Մեծի երեքշաբթին պատճառ ի բանն առաւելոյն—Այսր աւուր սահմանեալ կանոնս... 133բ:

Յառուր մեծի ուրբարուն շարշարանաց տեանն աստուծոյ մերոյ—*Որպէ՛ս և զի՛ մեծ են գործք քո տէր... 141ա:*

Յաղագս նրազայուցին խորհրդոյ սաղմոսաց և բովանդակ պահոց—*Զի որպէ՛ս զգալի արարածքս յաւելածով հասին... 156բ:*

Սակրս պատեալ յարութեան տեանն՝ ի Սարգսէ առեալ—*Մարդ, որ չուսով է հաստատեալ, նա է մարդ... 160բ:*

Պատեալ քանիցն Գրիգորի Աստուածաբանի, որ ասէ. «ի պահու իմում կացից»—*Յեա համբառնալոյ տեանն մերոյ... 163ա:*

Երանելոյն Յոհաննու Ոսկերեւանի Մեկնութիւն Գործոցն—*Շնորհ խնամոցն աստուծոյ... 171ա:*

Պատեալ նոր կիրակէին և աւետարանացն կարդացման—*Ոմն լիմաստնոցն ասացեալ է... 178ա:*

Պատեալ Բ գալլրատեանն և ամպաշու նանապարեին—*Եղիցին դօտիք ձեր պնդեալ... 180ա:*

Վասն համբարձմանն—*Ամենայն տօնք տեանն... 183ա:*

Վասն իշման հոգւոյն սրբոյ ի վերնատանն յառաքեալսն—*Բարի է աստուած ի բարոյ ամենայնի... 194բ:*

Ի խորհուրդ տապանակին—*Եւ արար Բերսէլիէլ զտապանակն յանփութ փայտ... 199բ:*

Վասն վարդավառին—*Երևի արեգակն ի ծագելն իւրում... 205բ:*

Վասն վարդավառին—*Ուրախ լիք երիտասարդ ի մանկութեան քում... 206ա:*

№ 2039

Տ Օ Ն Ա Պ Ա Տ Ճ Ա Ռ

Առաջին Գարի մարգարէին և Յակովբայ...]²⁶—*Եւ զզջացաւ տէր, զի թագաւորեցոյց զՍաուդ... 5ա:*

Յովհաննու Ոսկերեւանի և Աքանասի և Պրոկղի, Նեփաաուոյ Կոնստանդինուպօլսի հայրապետի ի սուրբ նախասարկաւագն Ստեփանոս ասացեալ—*Զգալի արեգականս զերկնաւս ծագելով... 13ա:*

Մասնաւոր ինչ ի գիւտ նշխարացն սրբոյն Ստեփանոսի և որք բնդ նմա. Գաճաղիէլ Օրէնսդիրն, որ ի գործս առաքելոցն բարտե խրատեաց զնրէայսն, և զնիկողիմոսն, որիչ է. ի շրոյ և ի հոգւոյ ասաց զարեայութիւն բնդունել՝ Նեփաաոսի ասացեալ—*Զի որպէ՛ս ի գործս առաքելոցն... 21ա:*

Յանանէ վարդապետէ ասացեալ ի խաչելութիւն Պետրոսի—*Իսկ Պետրոս երկրորդ Ադամ... 25ա:*

Ի յիշատակի Պետրոսի և Պօղոսի՝ ի Յովհաննու աւետարանի մեկնութենէ—*Ասէ ցնոսա Յիսուս... 27բ:*

Յովհաննու Ոսկերեւանի՝ Գործոց մեկնութենէ՝ Յաղագս Յակովբայ՝ երբօր Յոհաննու—*Ընդ ժամանակս բնդ այնսսիկ... 29բ:*

Պատեալ սուրբ աւետարանին Յովհաննու՝ ի Յովհաննէ Ոսկերեւանէ—*Որք արտաքին հանդիսիցն... 31ա:*

²⁶ Խորագիրը բերվում է ըստ ձեռագրի սկզբում գրված ցանկի:

Մեկնութիւն անտարանին Յովհաննու—*Դարձաւ Պետրոս և տեսանէր...*
33բ:

Չորից գլխատուաց տօնիցս, որ են արոտ կարգեալ շորեկերպեան. Մարգարէն Դաւիթ և Յակովբոս առաքեալն, Սուրբն Ստեփանոս և հաւատոյ ամուլին՝ Պետրոս և Պօղոս և Ռոմաման որդիքն Յովհաննէս և Յակովբոս—*Արդ՝ սրանչեյտեսն մարդարէն...* 34բ:

Սուրբ վարդապետացն ասացեալ՝ վասն յայտնութեան և ծննդեան տեսան և հաւատոյ հաստատութեան՝ բնդդէմ երկարեակացն. վկայաբանութեամբ Տեառնեկբօր Յակովբայ և Կիրղի Երուսաղէմայ հայրապետին—*Յորժամ էր կամիցի շինուածս...* 37ա:

Յեկեղեցական պատմութենէ, զոր երկրորդեալ է Սարկաւագ վարդապետի—*Ի յարութենէն Քրիստոսի...* 39բ:

Սամուէլի և Պօղոսի և այլոց վարդապետաց՝ վերլուծութիւն բնբերցուածսց գրոց—*Արդ՝ բազումք ի վարդապետաց...* 41ա:

Իմացում և վասն խորհրդոյ ատու նշագալուցիս, որ սկիզբն է և արտաբոյ ուրօրեայ քուոյն և ի բի պահոց զկարգ կանովնին ունի—*Աստուածարանն Գրիգորիոս...* 42բ:

Յաղագս ծննդեանն Քրիստոսի և ներքս ի յայրին առ Մարովն—*Արդ մտանելով ի ներքս...* 43բ:

Իսկ ի կատարմանն Դանիէլի բնբերցումն, որ վասն նարուզողոնստուայ յագաւորին Քաղղէացոյ—*Պատկէր կանգնեալ...* 48ա:

[Պատեառտ ատուց արարչութեան]—*Ի յայտնութեան առաջի ատուրն. յառաջին ատուր արարչութեան...* (ձեռագրում յուրաքանչյուր օրվան նվիրված է առանձին խորագիր)... 49ա:

Յաղագս Պետրոսի և Արիստղոմայ յիշատակի. եւ թէ՛ վասն է՞ր զկնի Աստուածայայտնութեան ատուց զյիշատակ Պետրոսի հայրապետի և Արիստղովմայ սարկաւագի տօնէ եկեղեցի Քրիստոսի, եւ զկնի զմեծի Անտովնի և ապա զքազաւորին Թէոքորոսի—*Այսպէս ուսար յաւանդութենէ...* 69ա:

Յաղագս քառասներեայ զալստեան տեսան ի տանարն—*Պարտ է գիտել...* 70ա:

Պատեառտ առաջաւորի պահոցն—*Բազում պատճառք...* 75բ:

Յաղագս քառասներորդաց պահոցն—*Մերձեալ արքայութիւն...* 78ա:

Վասն երայխայրիցն բնբերցուածի մեկնութենէն—*Ամենայնազի ս. նշանն...*

80ա:

[Խորհուրդի ատուցն աղումացիցն]—*Ոմանք այսպէս ասացին...* (ձեռագրում յուրաքանչյուր օրվան նվիրված է առանձին խորագիր)... 80բ:

Վասն յարութեան Վազարու ի շաբաթու—*Ի վեցերորդ շաբաթուս...* 133բ:

Մեկնութիւն անտարանի—*Եւ էր մերձ դարեղական...* 137բ:

Ի մեծի ատու տօնի որդգումենից, որ կոչի օրհնեալ օր և ի գալուստ տեսան յերուսաղէմ—*Յելանել նորա...* 138բ:

Արմատենեաց տօնին—*Իսկ արմատենեաց ատուր...* 148ա:

[Խորհուրդի Աւագ շաբաթու ատուցս]—*Իսկ Զատիկի շաբաթուն...* (ձեռագրում յուրաքանչյուր օրվան նվիրված է առանձին խորագիր)... 149բ:

Ասացեալ ի քաղումն տեսան—*Այր մի Յովսէփ, որ էր նախարար...* 190ա:

Թէոփիլոսի՝ աշակերտին Յովհաննու՝ Վասն զերեզմանի տեսան—*Նոր երկինք այսօր...* 190բ:

խորհուրդ մեծի շարքին նրազալուցի ատուրն և տեսութիւն նորին—Արդ՝
զպատիւ ատուրս... 193բ:

Ի յարութիւն Քրիստոսի և ի ս. պատէ՛ն—Յակովբ նահապետն յորժամ...
199բ:

Իսկ մեծի ատուր պատե՛ին յերոզ ժամուն ժողովին ի սուրբ յարութիւն և
սկսանին ասել—Ահաւոր և սքանչելի... 200ա:

Ի խորհուրդ նոր կիրակէին—Նաւակատիր ասի... 202ա:

Վասն շարքին և նորին խորհրդոցն—Յիշեսչիր դու, ասէ, զօրն... 205բ:

Հարցումն. զի՞նչ խորհուրդ է յիսուն օր պահն... Պատասխանի—Յորժամ
յաստուծոյ... 207բ:

Յաղագս որ յետ յարութեան տօնեմք զյիսուն օր. զնոյն առանց պահոց և
ժամեր ղնելոյ կատարեմք հանդերձ շոբ անտարանչօքն—Յուցանէ մեզ զգար-
նանային... 208բ:

Ի համբարձումն տեառն—Ամենայն տօնք աստուածայինբ... 209ա:

Պատմառ եկրորդ զպատեան տեառն—Զտօնս զայս տօնեն... 215բ:

Վասն զպատեան սուրբ հոգւոյն—Առաջինս և վերջինս... 217ա:

Յաղագս նախահարցն—Նախահարք ասին... 222ա:

Յաղագս սուրբ մարգարէիցն—Քանզի պարք մարգարէիցն... 223ա:

Յաղագս Յովնաննու Մկրտչի՝ Անանիայի վարդապետի ասացեալ—Ի ձեռն
ասեալ զիմաստս... 225բ:

Սերոյն Ստեփանոսի Սիւնեաց եպիսկոպոսի ասացեալ Վասն նախերգանի
աղօթիցն, որ կատարի ի զիշերի—Որպէս նկղեալ որ... 229բ:

Ստեփանոսի Սիւնեաց եպիսկոպոսի ասացեալ Յաղագս եկեղեցօրհնեացն
կտրզաց, քէ զինչ է խորհուրդն—Վէմն անտաշ և անկոփ... 230ա:

[Նորին] խորհուրդ և կարգաւորութիւն եկեղեցւոյ—Ուրախ լիբ եկեղեցիս...
231ա:

Ստեփանոսի Սիւնեաց եպիսկոպոսի և այլոց վարդապետաց Ի խորհուրդ
եկեղեցւոյ—Նաւ է եկեղեցի... 236ա:

Յաղագս տեառն ի խաշ ելանելոյն ի ժամուցն—Խորհուրդս այս մեծ... 244ա:

Յաղագս տապանակին—Նւ արար թեսելի... 245բ:

Վասն երից Բառասնից նաւակատեացս, զի ոչ գոյ մտակերութիւն ի մէջ
Բրիտանէից աղունացիցն ամառան և յիսնակաց և ի մեծի տեառն շարչարանաց
ատուրս—Նաւակատիրս բարձրագոյն... 248ա:

Պատմառ վարդապետի տօնին—Վասն էր Յակովբոս... 249բ:

Մեկնութիւն Առակացն Սողոմոնի—Բազում ինչ իբօք Մաղովմոն... 260բ:

Վասն սուրբ առաքելոցն Քրիստոսի—Սքանչացաւ տեսողն և ասէ... 266ա:

Ներբողեան գովեստ համօրէն գնդից սուրբ առաքելոցն երկոտասանիցն.
նախապատիւ պետացն զլսատուաց—Անթառամ սիրոյն ծաղիկբ... 271բ:

Յաղագս երանասուն և երկու առաքելոցն—Ղամէբ, որ յետ սպանանե-
լոյն... 275ա:

Վասն երանասուն և երկու սրբազան աշակերտացն Քրիստոսի—Իսկ յե-
թանասնիցն ճառբ... 277բ:

[Վասն անտարանչացն]²⁷—Ի նախնումն և յառաջին լինելութենէ... 282բ:
Մեկնութիւն խորանաց անտարանին—Առաջին խորանն շորս ղեղօրն... 287բ:

²⁷ Բուն խորագիրն այլ է. ընդունեցինք ստորին լուսանցքում կրկնվող խորագիրը, որով-
հետև բովանդակութիւնը համապատասխանում է վերջինը:

Զաֆարիայի հայոց կարողիկոսի և Մովսէսի Քերթողի ասացելի փոխումն Աստուածամօրն և պատկերի նորին—Արարիչն արարածոց... 288բ:

Վասն պատկերի Սրբունայն—Հրաւիրեալ լինէր Աստուածամայրն... 293բ:

Ի Ղուկասու անտարանէն ասացելի—Եւ ել հրաման յՅոսատոս կայսերէ... 296ա:

Պատճառ «Սուրբ աստուածին», որ հայլ «խաչեցար» ասեն և հերձուածուէ՛ն՝ ոչ. «Սուրբ աստուած, սուրբ և հօր, սուրբ և անմահ, որ խաչե[ցար]—Սրբասացութիւնս այս... 301ա:

Պատճառ սրբոյ խաչին—Ամենայն բարեկամի և սիրելւոյ... 305բ:

Ի սուրբ խաչն փրկչական—Եւ ձգեաց Մովսէս զգաւազանն... 310ա:

Վանական վարդապետի ասացելի Յաղագս Տարւոյմտին—Աստուծով իմաստնացեալն Սաղսվմոն... 311բ:

Մեկնութիւն Առակացն, որ վասն Տգրկին—Տգրկին երեք դասերբ էին... 314բ:

№ 4139

ՏՕՆԱՊԱՏՃԱՌ

[Վասն Գարի և Յակոբայ]—Սկիզբն տօնից և հոգևոր ուրախութեանց... 1ա:

Սրբոյն Ստեփանոսի նախավկա[յ]ի—Աստուածազարդ շուք տօնիս... 7բ:

Պետրոսի և Պօղոսի—Յաստուածարար սրանչեկեացն բազումք են... 13բ:

Յովնաննու և Յակոբայ]—Աստուածահրամսն պատուէր ունէր Իսրայէլ՝ զսկիսքն տօնին... 18ա:

Յաղագս յայտնութեան հրազարուցին—Ըստ արարչագործ նորոյ արարչութեանս... 23ա:

«Քրիստոս ծնեալ» հառին պատճառ—Աստուածայաշնութեան խորհուրդ... 30ա:

Նախերզան յաղագս խորանաց անտարանին Մարէոսի—Մատենանք աստուածազիծք... 40ա:

Պատճառ և քելագրութիւն շոբից անտարանացն, քէ որպէս գրեցան և յորքան ժամանակս և քէ որպէս ի օրինօք յառաջինսն խորհուրդ նոցայ երկնէ և Գայր—Յարեւելս, ասի, անկել զգրախան... 45բ:

Ներսիսի կարողիկոսի ժողովեալ Մեկնութիւն անտարանին Մարէոսի ի խնդրոյ նորուն երբօր Գրիգորիսի՝ առաջին վերադիտողի հայոց—Սիրոյ զարութիւն զերազանց է... 51ա:

Պատճառ սրբոյն Յովաննու Կարապետին—Բազմազիմի ևն ճանապարհ իմաստութեան... 62բ:

Յիշատակ Պետրոսի հայրապետի Աղեփանդոս և Սրիսողոմի—Եթէ զինչ պատճառի այսք երեք տօնք... 73ա:

Պատճառ անաշատուաց—Յոլովք ևն բանք վասն այսք պահոց... 74բ:

Խորհուրդ անտանրեղատաշի—Ի փետրուարի ամսոյ, որ օր ԴԺ... 76ա:

Յաղա[գս] բարուց՝ Պօղոսի, Սամուէլի, Գրիգորի վասն ազունացից—Խորհուրդք եկեղեցւոյ նման ևն զանձի... 81բ:

Պատճառ երկուրդ կիրակէին—Արդ՝ զոր ինչ քնթերցմունք ևն այսք տուր... 89ա:

Պատեառ երբորդ կիրակէի—Սրանչելահրաշք են խորհուրդք միաշարաթու ազուհացիցն... 89բ:

Պատեառ շորբորդ կիրակէին—Սրանչելահրաշ Կամեմատութեամբ կապեալ... 91ա:

Տեսութիւն անտարանացն, Տեսութիւն Մարգարէին Եսաեայ, 91բ:

Տեսութիւն առաքելոյ, Տեսութիւն նաշոյ անտարանին, 92ա:

Պատեառ հինգերորդ կիրակէին—Ահաւոր եւ մեծ է խորհրդոցն այս գորութիւն... 92բ:

Կարգ ի խորհրդածութիւն վեցերորդ կիրակէին—Մեծազօր արարչական հրաշագործութիւնքն... 94ա:

Յաղագս ուրբարի եւ շրեհշարարի—Բովանդակ իսկ քառասներգացս ուրբարի եւ շրեհշարարի... 96ա:

Կանոն առաջին ուրբարուն—Կերպարան ընթերցածիս ցուցանէ... 98ա:

Յաղագս Բ-որդ շարարու, այլև՝ ձև կանոնի—Այսր շարաթու կանոն ի սուրբ Յարութիւն կատարի... 100ա:

Կանոն երբորդ շարարին ատուրն—Եւ նստաւ կինն եւ սնոյց զորդին իւր... 101ա:

Կանոն ատուրն շորբորդ շարարի—Այս կանոն ի Սիոն կատարի... 101բ:

Կանոն հինգշարարին ատուրն—Եւ այս կանոն ի Յարութեան կատարի... 102բ:

Կանոն ուրբարուն—Եւ սոյն ևս ատուր կանոն ի Սիոն կատարի... 103ա:

Կանոն երբորդ շարարուն շրեհշարարին—Եւ այս կանոն ի Սիոն... 104բ:

Կանոն երբորդ ուրբարին—Աստանաւր զգուշացուցանէ զասղաշխարողսն... 105բ:

Կանոն շորբորդ շրեհշարարին—Արգ՝ երթեալ ժողովեսցես զծերակոյտ... 107ա:

Կանոն շորբորդ ուրբարին—Եւ եղև յետ և տընչեան և և զիշերոյ... 108ա:

Կանոն հինգերորդ շրեհշարարուն—Եւ աստ անու Մովսէս յաստուծոյ... 109բ:

Կանոն հինգերորդ ուրբարին—Ի ժամանակին յայնմիկ ասէ ցիս տէր... 110ա:

Կանոն վեցերորդ շրեհշարարին—Եւ ասէ տէր ցՄովսէս... 111բ:

Կանոն վեցերորդ ուրբարին—Քանզի երկիրն, յոր մտանելոց... 112բ:

Վասն վեցերորդ դարուն—Գիտելի է և այս, զի մեծն Աբրահամ ի ծերութեան... 114ա:

Կարգ և խորհուրդ յարութեանն Ղազարու—Այս սօն, զոր կատարէ եկեղեցի ի շարաթու... 116ա:

«Էր ոմն հիւանդ Ղազար»—Բազումք ի մարդկանէ յորժամ տեսանեն... 119ա:

Խորհուրդ յաւանակաւ գալքտեանն անտոն յերուսաղէմ—Չսուրբ արմաւենեացս օր, զոր և օրհնեալ անւանեցին... 130բ:

Ի բանն որ ասէ. «Եւ զան յերիֆով», անտարան քա Մարկոսի—Չմեծաւրանչ և զաիկեբածագ ծաղումն իմանալի... 134ա:

Կանոն մեծի երկուշարարին—Այսր շարաթու պահք մեծի պատերին... 145բ:

Ի սկիզբն Աբարածոց մեկնութեան, զոր արարեալ է սրբոց վարդապետաց—*Սկիզբն իմանալոյ ի մեզ վասն լինելութեան... 147ր:*

Ի բանն, որ ասէ. «Եւ ասաց աստուած արասցուի մարդ ըստ պատկերի»—*Բնութիւն է այս տնկեալ յայգոջ* յոյժ բաղձանօր... 154ա:*

Կանօն մեծի ատու երեւշարարի—*Ըստ կարգի առաջնոյն... 160ր:*

Կանօն մեծի շորեւշարարի—*Երեւցաւ աստուած Աբրահամու... 162ր:*

Ի բանն Պօղոսի, որ ասէ. «Քրիստոս գնեաց զմեզ յանիծից օրինացն».—*Ասէ աստուածային բանն... 164ա:*

Յայտարարութիւն խորհրդոյ մեծի հինգշարարին—*Այսմիկ ատու սահմանեալս կանօն... 166ա:*

[Պատեալ առ կարնբացիս քղրոյն Պօղոսի]—*Արդ այս թուղթ երբորդ է ըստ կարգի... 168ա:*

Տեառն եփեմի ասացեալ [բան] խորհրդատու—*Ջուարթունք ոչ աղտեղացան... 173ր:*

Կանօն մեծի ուրբարի շարշարանացն տեառն—*Ձկնի մեծի երեկոյի հնոյն... 175ա:*

Յեսա[յ]եա[յ] ի խորհուրդ մեծի ուրբարին, զոր արարեալ է սրբոյ և գերահաշ վարդապետին տեառն կամբօնոյ—*Աստուածային խորհրդոցն հազարատկան... 178ա:*

Թէ զինչ խորհուրդ յայտնէ նրազալուցին առաջին սաղմոսն եւ կամ զինչ նսկման երկրորդ սաղմոսն, եւ կամ զինչ ԲԺ բնբերցուածն, եւ զիարդ օրինակաւ առաջաուրի պահոցն եւ քառասնորդացն գլխատրեալ է իբր սկսմամբ և կատարածի—*Ձի որպէս զգալի արարածք... 192ր:*

[Յաղագս] յարութեան տեառն—*Արդ՝ յարութեան խորհուրդ մեծապատիւ է և հրաշալի... 197ա:*

Վասն կիրակէի, որ է միաշարար—*Արդ ասացուք զմիաշարարին... 199ա:*

Սրբոյ վարդապետին Գրիգորի՝ Ի սուրբ գառիկ և ի կենսաբեր յարութիւն տեառն. միարանութեամբ անտարանչացն բանից և բացայայտումն կանանցն եղարեից—*Այսօր յարեաւ Քրիստոս ի մեռելոց և յարոյց ընդ իւր... 200ա:*

Վասն յիսներորդ ատու յարութեան—*Առաջին յիսներորդի աղուհացից պահոցն... 216ա:*

Մեկնութիւն սրբոյ անտարանին Յոհաննու «յիսկգրանէ [էր] բանն»—*Ի սկզբանէ էր բանն... 217ր:*

Յաղագս նաւակատեացն՝ Լ[ր]ք [յ] ինին, զոր արարեալ է սրբոյ Գրիգորին Աստուածարանի—*Ի կատարման աստուածայնոյ տնօրէնութեան... 223ա:*

Ի հեղգութիւն—*Յորժամ գայր Գրիգոր չԱթենս... 227ր:*

Պատեալ «ի պահու իմում կացից»—*Երանելի սուրբ հայրապետքն... 228ր:*

Յաղագս է ատուն աւարչարեան, զոր արարեալ է սուրբ վարդապետին Վարդանայ—*Անդրանիկ օրս միաշարարու... 235ա:*

Պատեալ տօնի աշխարհամատարանն, երէ վասն է՞ր յայսմ ատու կատարի, սուղ ինչ ի Գարայ յանլուած յառաջնոցն բանս—*Ի շինելն Կոստանդիանուսի Մեծի զԵրուսաղէմի եկեղեցիսն... 240ր:*

* Բնագրում՝ յոգոջ:

Յաղագս վերացման տեան, ի Դուկայ անտարանէն—*Եւ մինչդեռ տակաւ ինչ հաւատային...* 244բ:

Յայլ գրոց վկայութիւնք յաղագս վերացմանն տեան և ամպաշու հաւապարհին—*Ամովսականն որ ասէ...* 249բ:

[Յաղագս] Համբարձման տեան—*Յամենայն տօնս տէրունիս...* 249բ:

Յաղագս երկրորդ գալստեան և ամպաշու հաւապարհին—*Եղիցին գօտիք շեր պնդեալ...* 252բ:

Ի սուրբ և ի հրաշափառ իշու[մն] հոգւոյն սրբոյ յերշանիկ դասս առաքելոցն—*Բարի է աստուած և բարոյ ամենայնի արարիչ...* 254բ:

Յաղագս հոգւոյն գալրստեան փոքր ինչ պատնառ—*Յառաջին ժամանակս, ի միջինս և ի վերջինս միևնոյն է խնամք...* 258բ:

Խորհուրդ հիմնարկութեան Եկեղեցւոյ—*Ժողով է աստուածային քահանայապետն ի տեղին...* 265ա:

Կանոն նաւակատեաց օրհնութեան Եկեղեցւոյ—*Մտանեն երեկոյն ի հրակումն...* 266բ:

Յաղագս նաւակատեաց Եկեղեցւոյ, որ զկնի Պենտակոստէին Ին Տրէ ամսոյ, զոր Հայաստանեացս տօնէ Եկեղեցի. ի Գաւրայ շարագրեալ գաւանդս իմաստեոց—*Ի բազմաց զանազանից կարծեաց...* 270ա:

Յաղագս խորհրդեան Եկեղեցւոյ—*Բարեբանեցէք զաստուած յեկեղեցիս...* 273ա:

Յաղագս տապանակին խորհուրդ—*Եւ արար Բեսելիել զտապան...* 280բ:

Յաղագս տօնի վարդավառին—*Երեւելի արեգակն ի ծագելն իւրում...* 285բ:

Այլ պատնառ—*Արդ՝ զիրք սուրբք ասեն...* 292բ:

Յաղագս տօնի վարդավառին—*Ուղեգնացք ի ճանապարհս շատ ինչ տեսանեն...* 294ա:

Յաղագս Շողակաքին՝ սուղ ինչ պատնառ բանից—*Անդրգելի հիմն հաստատութեան...* 300բ:

Ի ննչումն աստուածամօրն—*Ի գերեզանց լուսոյն պայծառացան...* 305բ:

Եւ յամսեանն վեցերորդի առաքեցաւ Գաբրիէլ հրեշտակ աստուծոյ ի Բաղաթ մի գալիլեացոց, որում անուն էր Նազարէթ] առ կոյս խօսեցեալ առն—*Ամիս վեցերորդ զնիսան կոչէ...* 312բ:

Յաղագս Եկեղեցւոյ, յԱռակացն Սողոմոնի—*Աստուածային իմաստութեամբ...* 317բ:

Եւ Ելեալ Յիսուսի ի կողմանս Փիլիպեա Կեսարեան—*Պարտ և արժան է իմանալ...* 323բ:

Ի բանն, որ ասէ. «Այլ Քրիստոս Ելեալ Բաբելոնայապետ» վարդանայ սրբոյ վարդապետի արարեալ—*Ի գերեզանց լուսոյն պայծառացան արարածք...* 327բ:

Յաղագս տօնի սրբոյ խաչին Եւ նորին նաւակատեաց, որ ի Գժ-ին կատարի սեպտեմբերի ամսոյ, ի փառս աստուծոյ—*Ի ժամանակս Մեծին Կոստանդիանոսի...* 334ա:

Ի տօնի սրբոյ և փառաւոր խաչին Քրիստոսի, ի բանն Գաբրի, որ ասէ. «Օրհնեալ ես աստուածազարդ և Քրիստոսապսակ փայլա»—*Ամենայն բարեկամի և սիրելոյ...* 342բ:

Ի բանն անտարանին Ֆովհաննու սիրելոյ և անտարանչի—*Եւ նորա
անեալ տանէին զնա... 350ր:*

Յաղագս որ «զսուրբ աստուածն» երգեն յեկեղեցիս Հայաստանեացս «խա-
չեցար» ասելով—*Վասն որդոյն աստուծոյ սրբասացութեան... 355ա:*

Տէր զլուր Բա լուա և երկեա—*Զարդ զեղեցկութեան երկնից... 361ր:*

Սուրբ վարդապետին վարդանայ արարեալ ի բանս տեան. «Հայր մեր, որ
յերկինս»—*Ի տես եղանակաց, զոր արար աստուած... 367ա:*

Կիրակոսի սուրբ վարդապետի արարեալ ի սաղմոսն ճԹ, որ ասէ. «Ասաց
տէր ցտէր իմ, նիստ բնդ աչմէ իմմէ մինչև եղից»—*Կանուխ և ամէնիմաստ
գիտութեամբ իւրով աստուած... 372ա:*

Ի Յայտնութեանցն Ֆոհաննու, Մեկնութիւն Անդրէի և Արէրոուայ Եպիս-
կոպոսի Կեսարու Կապադովկեցոյ վասն խոսութեան եկեղեցոյ, յոր ի սկզբ-
բանէ և որ ի ձեռն նեոխնն, զոր յաւելեալ սուրբ վարդապետն վարդան —*Եւ բա-
ցաւ տաճարն աստուծոյ, որ յերկինս... 378ր:*

Նախերգան սոյն ասացուածոյ վարդանայ վարդապետին ասացեալ—*Գլուխ
սրբաստիրանացն աստուծոյ... 386ա:*

Նորին վարդապետի արարեալ ի Կորնթացոց անաչին քղբոյն, որ ասէ.
«Գոհանամ զաստուծոյ վասն ամենեցուն ձեր: Առաւել լնգոս խօսիմ, այլ ի
մէջ եկեղեցոյ կամիմ բանս և մոտ խօսել, զի զայլս խրատիցեմ, քան զբա-
զում բանս լեզուա խօսել—*Արարչագործն աստուած հոգին ճշմարտութեան...
387ա:*

Յառաջին քղբոյն Քեսաղոնիկեցոց. «Ոչ կամիմ, եղբայրք, երէ տգէտ
իցէ վասն ննչեցելոցն. զի մի՛ տրտմիցիմ, որսէս և այլքն, որոց ոչ զոյ յոյս»—
Գլուխ քրիստոնէութեան... 395ա:

Գրիգորի սեանչեալագործի՝ (հարցականը բնագրային է, մերը չէ—Փ. Ա.)
բան—*Ով սնտաի ասէր, խախտումեմար, դաւողազեզեր... 409ա:*

Պատեառ Հոռոմայեցոց քղբոյն Պօղոսի առաքելոյն—*Բազումք հաւատա-
ցին ի Քրիստոս... 411ա:*

Այլ պատեառ առաքելական քղբոցս—*Յաղագս թղթոց առաքելոյն այսպէս
յմանալի է... 412ա:*

Գէորգայ մեծի գիտնականի Կաղն կոչեցելոյ՝ Յաղագս շարակարգութեան
ԳԹ քղբոցն Պօղոսի—*Արդ՝ թուղթն հոռոմայեցոց... 412ր:*

Այլ օրինակ խորհրդածութեան քղբոցս նոյն Գէորգայ ասացեալ—*Այլ թէ
վասն էր հոռոմայեցոց թուղթն յառաջագոյն եղեալ է... 414ա:*

Այլ համեմատութիւն զոգամասն քղբոցդ, նոյն Գէորգայ ասացեալ—*Են և
այլ իմն զնացք թղթոցդ... 415ա:*

Ի Կորնթացոց անաչին քղբոյն—*Ապայ է, թէ Քրիստոս քարոզի... 420ա:*

Այլ զի ուսցիս, քէ վասն այնր ժամանակի խաւսի—*Յորժամ տացէ գթա-
դատութիւն աստուծոյ և հօր... 425ր:*

Պատեառ քղբին, որ Առ յերանցիսն—*Ի սկզբան թղթոյս աշտարակ ծուփ և
յնզիր... 429ա:*

Ի Փիլիպեցոց քղբոյն—*Զայս խորհեցի իւրաքանչիւր որ... 435ա:*

Ի բանն, որ ասէ. «ունել ունէր, և առաջինն՝ յերանցոց»—*Բազմաց ի յեր-
յայեցոցն... 439ա:*

Ներանցոց քղբոյն—*Այսուհետև ունիմք համարձակութիւն... 446ա:*

Ի Կորնթացաց առաջին թղթոյն—Նախ վասն ճշմարիտ քարոզութեան...

448բ:

Ի Հոսմայեցաց թղթոյն—Ինձ այսպէս թուի... 452ա:

Վասն սուրբ առաքելոցն—Մարգարէն սքանչացաւ և ասէ... 460ա:

Վասն սուրբ մարգարէիցն—Քրիստոս ասաց՝ ամենայն մարգարէք... 462ա:

Պատմաւ մարտիրոսաց—Յորժամ լուսաւորին հարք հոգևորք... 464ա:

Յաղագս նախահարցն—Նախահարք ասին Արքահամ... 467ա:

Յոնանու աւետարան Եղաբերիցն—Յետ այսորիկ, յետ անցիցն... 468ա:

Տոնապատճառների և Ճառքնտիրների համեմատութիւնից պարզվում է, որ մի շարք հեղինակներ, երբեմն իրենց միևնույն երկերով տեղ են գտել ինչպէս Տոնապատճառներում, այնպես էլ Ճառքնտիրներում: Իրանց մեջ կան նաև անհայտ հեղինակների որոշ երկեր, որոնք վերաբերում են միևնույն հարցերին: XII դ. վերջերից սկսած Ճառքնտիրի և Տոնապատճառի միջև տարբերութիւնները ավելի են խորանում: Տոնապատճառը սկսում է առավել ինքնամփոփ մնալ. հետեւի որոշակի սեղմ նպատակի՝ հիմնականում տոների առիթների ու նշանակութեան և որոշ կրօնական գրքերի «պատճառների» բացահայտմանը: Ընդգրկված նյութերը հազվադեպ են շեղվում աչս նպատակից: Մինչդեռ Ճառքնտիրները, կաշկանդված չլինելով եկեղեցական այս կամ այն սեկտուն նպատակով, ընկալում են իրենց մեջ բազմազան նյութեր (քաղվածքներ պատմիչներից, տեսիլքներ, վարքաբանական գրվածքներ, ներբողներ և այլ հրաշապատում գրվածքներ), որոնք Տոնապատճառների մեջ մուտք գործել չէին կարող:

Տոնապատճառն ընդհանրապես տեսական բնույթի ու նշանակութեան աշխատութիւն է և, ըստ երևույթին, չի ունեցել առօրյա կիրառութիւն: Այն ավելի շատ օգտագործվել է վանական դպրոցներում ուսուցողական նպատակներով:

Նրա մեջ ևս հետաքրքիր ու շահեկան շատ նյութեր կան, որոնք բավարար հիմք են տալիս մեր օրերի պատմաբանին, գրականագետին, լեզվաբանին, ազգագրագետին և, մանավանդ, բանասերին: Այն, իբրև ժողովածու մեղ հասած ձևագրերում, մանավանդ հնագույնների մեջ, տարբեր տեսքով ու ծավալով է ներկայանում: Այս խոսում է այն մասին, որ դրա կազմութեան և խմբագրման գործում, զոնե մինչև X—XII դդ. ուժեղ, հեղինակավոր ձևերի միջամտութիւն չի եղել: Իսկ կասկածից դուրս է, որ մինչև այդ զարկերը այդ ժողովածուն արդեն ստեղծվել էր, սակայն ե՞րբ:

Մաշտոցյան Մատենադարանի № 1007 Տոնապատճառը, ընդօրինակված XI—XII դդ. ընթացքում, բավականաչափ տարբերվում է ավելի ուշ գրված Տոնապատճառներից, ունի հիշատակարան, որտեղ, իմիջիայլոց, գրված է. «Եւ մերս (իմա՝ հայկական Տոնապատճառը) բերաւ աշխարհի սրբոյն Ռըստակիսէ, բերաւ յետոյ կարգեալն ի Կիրողէ: Արդ՝ զսոցա բանքս առեալ սրբոյ հայրապետին մերս Զաբարիայի և այլ սրբոց վարդապետաց, լուսաւորեցին զամենայն հաւատացեալս ի Քրիստոս և ցուցին մեղ զսօնս և պատճառ նոցա...»²⁸:

Ինչպէս տեսնում ենք, Տոնապատճառն ավանդաբար կապվում է ամենից առաջ Արիստակես կաթողիկոսի (IV դ.) անվան հետ: Մեղ հավանական չի թվում, որ նա որևէ առնչութիւն ունի Տոնապատճառի կազմութեանը, բայց այս ավանդութիւնը խոսում է Տոնապատճառի հնութեան մասին: Հիշատակարանի տրվ-

²⁸ Մատենադարան, ձև. № 1007, էջ 466բ:

յալներով Զաքարիա կաթողիկոսը, որ, անշուշտ, Զազեցին պետք է լինի (աթուռակալել է 855—875 թթ.), մասնակցել է Տոնապատճառի ձևավորման ու ճոխացման աշխատանքներին, բայց թե ինչպե՞ս և ի՞նչ շարժումով, հայտնի չէ: Սակայն ստույգ է, որ հնագույն Տոնապատճառների մեջ կան Զաքարիային պատկանող մի քանի մանր երկեր:

Հիշատակարանները վկայում են նաև, որ Զաքարիայից բացի մի շարք այլ վարդապետներ այս կամ այն շափով մասնակցել են մեզ հետքարքրող ժողովածուի խմբագրման ու ճոխացման գործին²⁹: Սակայն Տոնապատճառի, որպես ուրույն միավոր-ժողովածուի, կազմութունը բանասիրության մեջ ընդունված է կապել Սամվել Կամբջաձորեցու անվան հետ, ելնելով գրավոր աղբյուրներում պահպանված մի քանի հաղորդումներից:

Սամվել Կամբջաձորեցին եղել է բանիմաց մատենագիր և հմուտ երաժիշտ: Գործել է X դ. վերջերին և XI դ. սկզբներին: Մելիտինի Թեոդորոս Մեթրոպոլիտին իբրև պատասխան գրել է մի թուղթ, որի մասին Մատթեոս Ուռհայեցին հետևյալն է հայտնում. «Վարդապետն հայոց Սամուէլ գրեաց նորա (Թեոդորոսի—Փ. Ա.) պատասխանի վայելուչ և ցանկալի բանք, որ եղև իսկ հաճելի թուղթն այն ամենայն լսողացն, ևս առաւել մեծարեալ եղև առաջի Թեոդորոսի պատրիարքին»³⁰: Նա ունի նաև ճառեր: Ասողիկը Սամվելին ճանաչում է որպես «իմաստակն Սամուէլ՝ բազմաշնորհն ի գիտութիւնս գրոց սրբոց և չերզս երաժշտութեանց»³¹: Սմբատ Սպարապետը, կրկնելով Ուռհայեցուն պատմում է, թե ինչպես Բյուզանդիայի Վասիլ կայսրը Սամվել Կամբջաձորեցուն հրավիրել է «չատենի» վիճարանելու հույն վարդապետների հետ, որոնց պարտության մատնելով՝ նա փալլուն հաղթանակ է տարել³²:

Ինչպես տեսնում ենք, Սամվել Կամբջաձորեցին պատահական անձնավորութուն չէր և կարող էին նրան վստահել Տոնապատճառի կազմության կարեվոր ու պատասխանատու գործը:

Սակայն այդ մասին մեր պատմիչների խոսքը, դժբախտարար, որոշակի չէ: Նրանք ստույգ չեն հավաստում այն, որ Սամվել Կամբջաձորեցու կազմած ժողովածուն հենց Տոնապատճառն է: Ահա թե ինչ է գրել այս առիթով Մատթեոս Ուռհայեցին. «Եւ սկիզբն արար Սամուէլ յառաջին աւուրն յարարչութենէ և զայր հասանէր մինչև ցվերջն պատկեր օրն և զամենայն պատճառ պատճենից ըստ առաջին իմաստնոցն հաստատուն կացուցանէր»³³: Իսկ Ասողիկը վկայում է, «Ար գլխշատակ մարտիրոսացն միաւորեալ ի դիր ամփոփեաց»³⁴: Կարելի է, արդյոք, այս հիշատակութուններից հետևցնել, որ Սամվել Կամբջաձորեցու կազմած ժողովածուն եղել է, անտարակույս, Տոնապատճառ և ոչ, ասենք, Հայամավուրք կամ Տոնացույց: Եթե նա իր գործն սկսել է այն բանից, որ արարչության առաջին օրը հիմք է ընդունել և վերջացրել է վերջին օրով և, հիմնականում, «մարտիրոսաց» մասին նշութեր է ամփոփել, ապա ավելի հավանական է ենթադրել, թե նրա այդ աշխատանքը առաջին հերթին անշվելու է Հայամավուրքին: Չէ՞ որ Տոնապատճառի մեջ տոների կամ նշութերի ամենօրյա

29 Մատենադարան, ձև. № 3795, էջ 291բ—292ա:

30 Մ. Ուռհայեցի, Պատմութիւն, Երուսաղեմ, 1869, էջ 47:

31 Մ. Ասողիկ, Պատմութիւն տիեզերական, Պետերբուրգ, 1885, էջ 174:

32 Սմբատ Սպարապետ, Տարեգիրք, Վենետիկ, 1956, էջ 21—22:

33 Մատթեոս Ուռհայեցի, նշվ. աշխ. էջ 54—55:

34 Մտեփանոս Ասողիկ, նշվ. աշխ. էջ 146:

բաժանում չկա, մինչդեռ Հայսամավուրքը այդպիսին է հնագույն օրինակներում, իսկ, բացի դրանից, «մարտիրոսաց» վարքագրությունները ևս ամփոփված են ոչ թե Տոնապատճառի, այլ Հայսամավուրքի և մասամբ միայն Ճառընտրի մեջ: Սակայն կա նաև մի այլ ուշագրավ փաստ. հունական Հայսամավուրքի կազմությունը սկսել է համեմատաբար ավարտուն վիճակ ստանալ Վասիլ Բ կաշսեր ժամանակ (976—1025)³⁵: Այս այն կայսրն է, որ Սամվել Կամրջաձորեցուն հրավիրել է մասնակցելու դավանաբանական հարցերի, ուստի և եկեղեցական տոների ու նման խնդիրների շուրջ ստեղծված հույն դիտնականների վիճարանություններին³⁶: Շատ հավանական է, որ այդ առիթով արժարժված է եղել նաև Հայսամավուրքի կազմության հարցը: Սամվել Կամրջաձորեցին, ծանոթանալով բյուզանդական եկեղեցու կողմից օգտագործվող Հայսամավուրքին, հաշրենիք վերադասնալով, բնականաբար, կարող էր քաջերի դիմել այդպիսի մի հաշկական ժողովածու ստեղծելու համար, մանավանդ, որ ինչքան մեղ հայտնի է, մինչ այդ Հայսամավուրք ժողովածու Հայաստանում գոյություն չի ունեցել³⁷:

Այդ դեպքում ինչպե՞ս պետք է բացատրել «պատճառ պատճենից» վերահիշյալ արտահայտությունը: Ըստ նոր հաշկազյան բառարանի «պատճեն» բառը, իր սովորական իմաստից բացի, նշանակում է նաև «զլուխ բանի», այսինքն՝ սրբի կերպի մի գլուխը կամ բաժինը³⁸: Մեր կարծիքով, հիշյալ արտահայտության մեջ էլ «պատճենից»-ը կիրառված է այս իմաստով: Ուստի, ամենայն հավանականությամբ «պատճառ պատճենից» ասելով՝ հասկացվել է կազմված ժողովածուի գլուխների կամ միավորների մասին տրված բացատրություն: Իսկ այս կարգի աշխատանքը պատշաճում է Տոնապատճառին, որտեղ, ինչպես արդեն նշել ենք, քիչ չեն «պատճառները» այս կամ այն տոնի, երբեմն էլ այս կամ այն կրոնական երկի վերաբերյալ:

Առանց այս հիշատակարանի էլ, ինչպես տեսանք վերը, Ս. Կամրջաձորեցու անունը վաղուց արդեն կապվել է Տոնապատճառի կազմության հետ: Ոսկեհորիկի և մեղ հասած «Գրոց ցանկեր»-ի մեջ որոշակի վկայված է, որ «Սամուել Կամրջաձորոյ հայրն արար զՏոնապատճառն»³⁹: Կա նաև Գևորգ Մեղրիկ վար-

35 Ս. Δραγλίκης. Μεγάλη Ἐπιτομή τῶν Ἐγκυκλοπαίδεω, τόμ. 1Α., σελ. 292, τόμ. ΚΒ., σελ. 550.

36 Ս մ բ ա տ Ս պ ա բ ա պ ե տ, նշվ. աշխ. էջ 21, 22:

37 Այս կապակցությամբ կարևոր է նկատել, որ 991—992 թթ. Հովսեփ Կոստանդնուպոլսեցին հունարենից թարգմանել է մի յուրովի Հայսամավուրք: Բնական է, որ դրա ընդգրկված նյութերը բացառապես պիտի վերաբերեին հունական եկեղեցու կողմից ընդունված սրբերին (այդ թվում նաև Գրիգոր Լուսավորչին և Հովհաննիսյանց): Պահպանված հիշատակարանի վկայությամբ թարգմանությունը կատարվել է հիշյալ նյութերը ժողովրդին ծանոթացնելու համար. կնշանակի՝ մինչ այդ դրանք անծանոթ են եղել: Նման թարգմանական այդ երկը իրոք Հայսամավուրքն է եղել, ինչպես կարծել են Ն. Ակիմյանն ու Հ. Ռսկյանը (տե՛ս Ն. Ակիմյան, նշվ. աշխ., «Հանդես ամսօրյա», 1957, էջ 1—12, Հ. Ռսկյան, Յուզակ հայերեն ձեռագրաց Մխիթարյան մատենադարանի, Ի Վիեննա, 1963, էջ 692—693), ապա պետք է ընդունել, որ հայերը մինչ այդ Հայսամավուրք չեն ունեցել: Թանախությունը առ այսօր հակառակը պնդելու փաստ չունի: Այնպես որ, շատ բնական է թվում, թե հույներից անմիջապես հետո և նրանց օրինակով հայերն էլ (Սամվել Կամրջաձորեցի, Հովսեփ Կոստանդնուպոլսեցի և թերևս ուրիշներ) ստեղծել են Հայսամավուրք և այլ ժողովածուներ, մեզանում արդեն գոյություն ունեցող որոշ ատաղձի հիման վրա:

38 «Նոր բառգիրք Հայկազեան լեզուի», Բ, էջ 615:

39 «Նոր բառգիրք Հայկազեան լեզուի», Բ, էջ 901: Տե՛ս նաև Հ. Անասյան, Հայկական մատենագիտություն, Ա, ներածություն, էջ LX:

դապետի (XI դ.) հաստատու վստահելի վկայությունը. «Ձստացող սուրբ
զրոցս,—զրեչ է նա,—որ բովանդակեալ ունի չինքեան զխորհուրդս տօնից ակ-
բունականաց, զոր սրբոց հարցն մերոց ոգեշահ աշխատութեամբ բացայայտե-
ցաւ ի սրբոցն Գրիգորիսէ և Յովհաննէսի իմաստասիրի և Սամուէլի վարդապե-
տի շաբաղբեցաւ ի քարտիսիս...»⁴⁰:

Կարծում ենք, որ վերոհիշյալ փաստերից կարելի է ստույգ հետևցնել, թե
Սամվել Կամրջաձորեցին մաս ու բաժին ունի և՛ Հաշամավուրքի, և՛ Տոնապատ-
ճառի կազմութեան սկզբնական աշխատանքներում:

Գծվար է ճշտել, թե հատկապես ինչպիսին է եղել նրա կատարած դերը,
ինչ ծավալ, նշութերի ինչպիսի բնութագրություն ու տեսք են ունեցել նրա կազմած
ժողովածուները: Այն, ըստ երևույթին, հունականի նմանութեամբ կազմված մի
ժողովածու է եղել, գուցե և մեզ հասած հաշամավուրքներից այն մեկի նման,
որն ըստ Մ. Ավգերյանի ո՛չ Տեր Իսրայելի, ո՛չ էլ Կիրակոսի ու Մերենցի խրմ-
բագրածների պես է⁴¹: Թերևս այն «Մտոմագիր»-ի կամ «Հոռոմագիր»-ի նը-
ման է եղել, կամ էլ դրանց մի տարրերակն է հանդիսացել ու դրանց ճանա-
պարհով վեր է աճել ու նույնացել Հաշամավուրքին: Իսկ նրա Տոնապատճառը,
մեր կարծիքով, ունեցել է մոտավորապես № № 2021, 2049, 3795 ձևադրերի
տեսքը. այսպես ենք կարծում, որովհետև այս խմբի Տոնապատճառները բնո-
հանուր առմամբ նման են իրար և դրանց համար Սամվել Կամրջաձորեցուց
հետո այլ հեղինակ չի մատնանշվում կամ ենթադրվում: Ուստի, № 2021 ձևա-
դրի առաջին էջի վրա իրավացիորեն է գրվել.

ՁՏօնապատճառ գիրքս գովելի:
Արարեալ է Կամրջաձորոյ
Սուրբ հօրն Սամուէլի⁴²:

Սամվել Կամրջաձորեցուց հետո որպես Տոնապատճառ ժողովածուի խրմ-
բագիր հիշվում է Հովհաննես Գանձակեցին (XIII դ.)⁴³: Այս կապակցությամբ
եղած տվյալները քիչ են և առաջժամ թույլ շեն տալիս հանգամանորեն խոսել նը-
րա կատարած աշխատանքի բնույթի ու արդյունքի մասին:

Ղ. Ալիշանը վկայադրում է մի հիշատակարան, որտեղ ասված է, թե
«Կիրակոս վարդապետ ի թուականին հայոց ՋԲ (1253—1254) աշխատեալ լա-
ւել ի նախակարգեալ Տօնապատճառս՝ ճառս համառօտ հարիւր և երկոտա-
սան»⁴⁴: Պետք է ասել, սակայն, որ այս ավելի շուտ կարող է վերաբերել Հաշա-
մավուրքին (ինչպես և դիտել է բաղմավաստակ բանասերը), որովհետև մեզ
հայտնի և ոչ մի Տոնապատճառ 112 նյութ իսկ չունի, ուր մնաց՝ այդքան ճառ⁴⁵:

Տոնապատճառի կազմությանը այնուհետև առնչվում է Վարդան վար-
դապետի անունը: «Տօնապատճառ, զոր արարեալ է Վարդան վարդապետի» —

⁴⁰ Գրիգորիս Արշարունեաց Քորեպիսկոպոսի Մեկնութիւն բնթերցուածոց, Վենետիկ, 1964, ներածություն, էջ 27:

⁴¹ Մ. Ավգերյան, նշվ. աշխ. ժԱ, ներածություն, էջ 49:

⁴² Մատենադարան, ձև. № 2021, էջ 1ա:

⁴³ Մ. Ավգերյան, նշվ. աշխ. ժԱ, ներածություն, էջ 27:

⁴⁴ Ղ. Ալիշան, Հայապատում, էջ 107:

⁴⁵ Անդ. էջ 107:

վկայում են մեզ հասած որոշ ձեռագրեր⁴⁶: Մատենադարանի № 2041 ձեռագրի ստորին լուսանցքներից մեկում այս կապակցությամբ կա հետևյալ կողմնակի, բայց ուշագրավ վկայությունը. «Յայսմ տեղուոչ սուրբ և գերամարուր վարդապետն Վարդան՝ յօրինող և զանազանող այսմ մարգարէութեան մեծ յոյս և համարձակութիւն է եղեալ նեղուցելոց և յուսահատեցելոց սքանչելի օրինակաւ. հոգին սուրբ փառաւորեսցէ զնա և զասեսցէ ընդ սրբոց աստուածարանիցն...»⁴⁷: Իսկ 1267 թվականին Հաղբատում ընդօրինակված՝ Մատենադարանի № 4139 ձեռագրում պահպանված մի շատ ուշագրավ հիշատակարանից տեղեկանում ենք, որ Տոնապատճառը կազմել է այն Վարդան վարդապետը, որը միաժամանակ նշանավոր անձնավորութիւնն է եղել, ունեցել է մանկավարժական և գրական լայն գործունեություն և հեղինակել է «Մեկնութիւն Սաղմոսաց Գաթի»-ն: Ի դեպ, այս ձեռագիրը նրա կազմած Տոնապատճառն է հենց, և հիշատակարանը գրվել է նույն Վարդանի աշակերտ Տիրացու գրչի կողմից: Ահա այդ հիշատակարանը. «Ի մերումս բացափառչեալ ժամանակի յամենեցունց ոգիս արեգակնածագ փայլմամբ նշողիւք լուսաւորե[ա]լ ըստ բացման աշաց և ականջաց ներքին մարդոյն՝ արանց, միանգամայն և կանանցն, մեծաց և փոքունց, եկեղեցականաց և աշխարհականաց և ամենաչն շափու հասակի, նաև ատարա[ց]ելոց] ևս: Եւ աշսպէս երկար ժամանակ ի ծերութիւն հասե[ա]լ և [ան]պայման բարի բաղաբավարութեամբ կեցեալ ըստ կամացն աստուծոյ ի դար[ո] կեկեղեցո[ւ]ց] և ի պարժանս ուղղափառ հաւատացելոց, փոխեցաւ ի հանգիստն արդարոց, յիշատակ նորա օրհնութեամբ եղիցի առաջի աստուծոյ:

Վասնորոյ հոգ տարեալ սա յոյժ եկեղեցւոյ նորին մանգանց վերածնելոց ի Քրիստոս և բազում ինչ բան թիւրեալ ի սուրբ զիրս՝ յուղղեաց ի մեկնչաց սրբոց, նաև զՍաղմոսն զլիսովին՝ զերկարութիւն յաչլ և յաչլ մեկնչաց ի մի վայր ժողովել կարճ և համառօտ բանիւ, սեփականել զիւրահաս ընթերցողաց: Որոչէս և զայս մեծ հոգևոր բուրաստանս ամենալիր ծաղկոցացս՝ Պատճառս տաւնից տէրունականաց և հաւարմունք սուրբ բանասիրաց... որով և ես ի[սկ] յամենայնի անարժանս և անպիտանս, որ Տիրացու անուանեցա ի նորին աշակերտացն, որ և ի սա աշխատեցայ և ըստ կարի իմում ջանացա զտէրունական Տաւնից պատճառն, որ ի սա գծագրեցար... հռչակաւոր սուրբ ուխտիս ի յաստուած[ակառո՞ւց] ... Հաղբատ, թուին Հայոց ԶԺԶ [1267]... տէրունական սուրբ և աստուածընկալ նշանիս... և այլ սրբոցս, յաթոռակալութեանս տէր Յովհաննիսի մեծի հռետորի և սուրբ վերադիտողի...»⁴⁸:

Սույն հիշատակարանի մասին հարկ ենք համարում քիչ ավելի մանրամասն խոսել այն պատճառով, որ դրա հետ կապվում են հատկապես Վարդան Արևելցու վերաբերյալ կենսագրական ու մատենագիտական մի քանի շատ կարևոր խնդիրներ և որ դրա շուրջ բանասիրության մեջ արդեն զույացած է որոշ շփոթ:

Արդ, ո՞վ է այս հայտնի Վարդան վարդապետը: Մեր կարծիքով, աշստեղ հիշատակված Վարդանը կարող էր միայն Արևելցին լինել: Սույն հիշատակա-

⁴⁶ Մատենադարան, ձեռ. № 2043, էջ 90ա: նույնը՝ Երուսաղեմ, Մ. Հակոբյանց Մատենադարան, ձեռ. № 373, էջ 11բ, տե՛ս ն. Պ ո զ ա ր յ ա ն, Մայր ցուցակ ձեռագրաց սրբոց Հակոբյանց, Բ, Երուսաղեմ, 1967, էջ 394:

⁴⁷ Մատենադարան, ձեռ. № 2041, էջ 327բ:

⁴⁸ Մատենադարան, ձեռ. № 4139, էջ 438ա—438բ: Հմմտ. Լ. Խ ա շ ի կ յ ա ն, Յաղագս Տարեմտին ի Վանական վարդապետ ասացեալ, Առաջարան, «Փիտական նյութերի ժողովածու», Է. Երևան, 1941, էջ 155—156:

բանի վկայությունը, նշված Վարդանը «արեգակնածագ փաշլմամբ» լուսավորում էր «ի մերումս բացափաշլեալ ժամանակի», այսինքն XIII դ. 60-ական թվականներին: Այդ տարիներին Վարդան Հաղբատեցու գոյություն մասին խոսք չի նկատվում: Հայտնի չէ նաև, որ Այգեկցի և Բարձրբերդցի Վարդանները երբևէ եղել են Հաղբատում: Հետևաբար, հավանական չէ, որ խոսքը նրանց վերաբերի: Ձեռագրի գրիչ ու հիշատակարանի հեղինակ Տիրացուն վկայում է, որ ինքը ընդամենը մեկ տարի առաջ, 1266 թ. դեռ աշակերտ էր այդ նույն Վարդանի մոտ, եւ որ Վիրապում: Այսպիսով, նա չէր կարող հաղբատեցի Վարդանի աշակերտը լինել, որը մահացել է դեռևս 1191—1194 թվականներին, ինչպես ցույց է տվել Ն. Ակինյանը⁴⁹: Վերջապես, դարձյալ այդ հիշատակարանի վկայությունը, խոսքը վերաբերում է այն Վարդանին, որը հանդիսանում է «Մեկնութիւն Սաղմոսաց Դավթի» երկի հեղինակը և Տոնապատճառ ժողովածուի կազմողը:

Ինչպես կատաններ ստորև, հիշյալ մեկնությունը, անտարակույս, պատկանում է Արևելցու գրչին, իսկ Տոնապատճառը վերակազմող հեղինակի խնդիրը թեև ուսումնասիրության չի անված առ այսօր, սակայն իրավամբ կասկածում է այս Վարդանի հետ⁵⁰:

«Մեկնութիւն Սաղմոսաց Դավթի» աշխատության Վարդան Արևելցու գրչին պատկանելու վերաբերյալ մեր կարծիքին ի հաստատություն կարող ենք բերել հետևյալ շրացուցիչ փաստերը: Վարդան Արևելցու «Ի ՃԱ. սաղմոսն» ճառի և վերոհիշյալ «Մեկնութիւն Սաղմոսաց Դավթի»-ի մեջ համապատասխան սաղմոսի (ՃԱ.) վերաբերյալ արված մեկնարանական տողերի միջև կան որոշակի ընդհանրություններ և համանման ձևակերպված նույնական մտքեր: Այսպես,

⁴⁹ Ն. Ակինյան, Մատենագրական հետազոտություններ, Ա, Վիեննա, 1922, էջ 72—73:

⁵⁰ Կարապետ Տեր-Մկրտչյանը այս առիթով գրում է. «Այստեղ հիշված Վարդանն էլ պատմիչը չէ, իհարկե, որովհետև 1267 թվականին արդեն վախճանված էր, իսկ պատմիչը վախճանվել է 1271 թ...»: Նա միաժամանակ գտնում է, որ այս հիշատակարանում երկու Վարդաններ (Սանահնի առաջնորդ և Արևելցի) շփոթված են, բանի որ, ըստ նրա բացատրության, հիշատակարանում «Մեկնութիւն Սաղմոսաց Դավթի»-ն իբր թե վերագրված է Սանահնի առաջնորդ Վարդանին: Այս ենթադրությունը ինքնին հետաքրքիր է, բայց մեր կարծիքով, անվազն երկրաչիլի: Հիշատակարանում նշված Վարդանն, ինչպես ինքն էլ է ասում, Վարդան Այգեկցին լինել չէր կարող, չէր կարող լինել նաև Վարդան Հաղբատեցին, որովհետև նրա ամենաուշը 1195 թվականին մահացած լինելը ստույգ է (Ն. Ակինյան, նշվ. աշխ. Ա., էջ 72—73): Ուտի, մնում է մտածել, որ նա կամ իրապես Վարդան Արևելցին է, կամ էլ մի ուրիշ Վարդան, որը, սակայն, նույնպես պետք է մեծ վաստակի, մանկավարժական գործունեության և համբավի տեր եղած լինի, ինչպես հայտնված է նշված հիշատակարանում: Այսպիսի մի Վարդանի մասին դեռևս ոչ մի տեղ որոշակի խոսք չի եղել: Կ. Տեր-Մկրտչյանը վկայակոչում է երկու փաստ իբրև հաստատություն այն բանի, որ խոսք ժողովին մասնակցող Վարդանը Հաղբատեցին չէր կարող լինել, ինչպես վկայում է Ն. Ակինյանը (անդ, էջ 72), այլ այն Վարդանը, որը դեռ 1211 թվականին եղել է առաջնորդ Սանահնի: Բայց Կ. Տեր-Մկրտչյանի այս դիտողությունից բնավ չի բխում, որ այդ Վարդանը՝ հենց այն Վարդանն է, որի մասին խոսվում է վերոգրյալ հիշատակարանում: Չէ որ առաջնորդ լինելը դեռ ապացույց չէ այն բանի, որ նա հայտնի մատենագիր է եղել և ունեցել է աշակերտներ: Իսկ առ այսօր ոչ մի վկայություն մեզ չի հասել, որ առաջնորդ Վարդանը եղել է նաև այդպիսին: Մինչդեռ հիշատակարանում պարզ ասված է, որ այնտեղ նշված Վարդանը արդյունաշատ և անվանի մատենագիր է (Վերջ հաւատոյ... էջմիածին, 1914, ներածություն, էջ CXII—CXV: Այս մասին մանրամասն տե՛ս մեր «Վ. Արևելցու գրական-գեղարվեստական երկերը» դիսերտացիոն աշխատությունը, էջ 329—332, անտիպ):

Սաղմոսաց մեկնութիւն...

Մօտ եղէ ի գիշերի՝ կատարած կենաց, զի շուք գիրաշարժ է և յերեկոյնին բնաւ պակասի, որպէս խոտ ցամաքեալ, որ դձեռս հնձողին կոչէ ի հնձել, և մարդ ծերացեալ՝ դմահ...»⁵¹:

Ճառ ի ՃԱ Սաղմոսն

...Որպէս ի մտանել արևուն ընդ ամբողջ բոլոր աշխարհս ստուեր լինի ևս առաւել ի մուտ Արեգականն... ցամաքեալ խոտ դձեռս հնձողացն յառաջ կոչէ, որպէս հասակ մարմնոյն ծերացեալ՝ դմահ...»⁵²:

«Մեկնութիւն Սաղմոսաց Գաւթի»-ի մեջ կա քաղվածք Հովհաննէս Վանականի երկրից. «Վանական վարդապետի ասացեալ, խնդրել պարտ է, թէ յի՞նչ միտս ասեմ ի յիշատակի մեռելոց, ասեն, թէ ի վերայ գերեզմանին Աղամալ ասաց Գաւթի դաշս Սաղմոս...»⁵³: Չեռագրական մանրակրկիտ համեմատություններից պարզվում է, որ Հովհաննէս Վանականի երկրից ամենից առաջ օգտվել են նրա անմիջական աշակերտները և, հատկապես, Վարդան Արեւելցին: Նրա գրեթէ յուրաքանչյուր փոքր ու մեծ աշխատութեան մեջ Հովհաննէս Վանականը հիշատակված է իբրև օգտագործված աղբյուրի կամ մտքի հեղինակ: «Մեկնութիւն Սաղմոսաց Գաւթի»-ի դեպքում էլ նույն որոշակի փաստն է նրկատվում:

Հայտնի է նաև, որ Վարդան Արեւելցին Հովհաննէս Ոսկերերանին սիրում է կոչել «Ոսկիարան»⁵⁴: Հիշյալ Մեկնութեան մեջ ևս ասված է. «Ոսկերանն Հովհանն»⁵⁵: Այս էլ, մեր կարծիքով, օժանդակ մի փաստ է, որը նույնպես մեզ տանում է դեպի Վարդան Արեւելցին:

Սաղմոսաց մեկնութեան առաջարանում կարդում ենք հետևյալը. «Որպէս և մեզ ետուն հրաման կանուխ և անաղան ի ձեռն խնդրոյ զկանուխն անուանակիր միոյ տեանն՝ զլուխն արհեական տէր Յովհաննէս, նստեալն յաթոս Սուրբ ուխտին Հաղբատայ յԵրեանի աշխարհի՝ հարկեցուցիչ և վճիռ հրաման տալ»⁵⁶:

⁵¹ Վ ա ռ դ ա ն վ ա ռ դ ա պ ե տ ի Մեկնութիւն Սաղմոսաց Գաւթի... Ածարթեան, 1797, էջ 331:

⁵² Մատենադարան, ձեռ. № 4139, էջ 403ա—403բ:

⁵³ «Վ ա ռ դ ա ն ա յ վ ա ռ դ ա պ ե տ ի Մեկնութիւն Սաղմոսաց Գաւթի», էջ 419:

⁵⁴ Մատենադարան, ձեռ. № 750, էջ 1ա:

⁵⁵ «Վ ա ռ դ ա ն ա յ վ ա ռ դ ա պ ե տ ի Մեկնութիւն Սաղմոսաց Գաւթի», էջ 421:

⁵⁶ Անդ, էջ 3: Ինչպես հայտնի է, Հաղբատում XIII դ. պաշտոնավարել են Հովհաննէս անուամբ մի քանի առաջնորդներ, որոնց անձնավորությունն ու ժամանակագրությունը առ այսօր լրիվ չի վերականգնված նույնիսկ նրանց վերաբերող ամենավերջին և ամենամտքոգիտական աշխատութեաններում (տե՛ս Կ. Ղաֆաղարյանի, Հ. Ոսկյանի նշված աշխատությունները): Ըստ Մ. Չամչյանի, հիշյալ պատվիրատուն Բագրատունի Հովհաննէսն է (Մ. Չ ա մ շ յ ա ն, Պատմութիւն Հայոց, Գ., Վենետիկ, 1786, էջ 240—241): Սույն կարծիքին է նաև Հովհաննէս Արիմեցին, (տե՛ս նրա Պատմութիւն հռչակաւոր Վանից Հաղբատայ սուրբ նշանին, Վիեննա, 1965, էջ 88, 107): Սնհատական շէ տա, եթէ անգամ ոչ թէ 1251, այլ, համաձայն Հ. Աճառյանի, 1242 թվականին մահացած լինի նա (տե՛ս Հ. Ա ճ ա ո յ ա ն, Հայոց անձնանունների բառարան, Գ, էջ 587): Սակայն կա նաև մի այլ ուշադրով հանգամանք: Հաղբատի վիճակը արձանագրութեանները (տե՛ս Կ. Ղ ա Ֆ ա դ ա ռ յ ա ն, Հաղբատ, էջ 281, Հ. Ո ս կ յ ա ն, նշվ. աշխ. էջ 223—224), ինչպես նաև դրավոր աղբյուրները (տե՛ս Հ ո վ հ ա ն ն է ս Ա Ր ի մ ե ջ ի, նշվ. աշխ. էջ 106—107) վկայում են, որ մինչ Հովհաննէս Գաւթյանի Հաղբատի առաջնորդ լինելը Համազասպն ու Հովհաննէսը պարբերաբար հաջորդում են միմյանց 1240—1257 թվականների ընթացքում: Այդ Հովհաննէսը, ամենայն հավանականութեամբ, վերահիշյալ Բագրատունին է՝ վերստին առաջնորդ ընտրված: Հայտնի է, որ սույն Համազասպ առաջնորդը Վարդան Արեւելցուն պատվիրել է գրել մի քանի ներքո՞ղ նվիրված Գրիգոր Լուսավորչին, նրա «թոռներին», Հովհան Օձնեցուն:

Այս դեպքում հրաման տվողը Հաղթատի այն Հովհաննես վանահայրն է, որը պաշտոնավարել է 1240 թվականից ոչ շուտ, ուստի, ժամանակակիցն է վարդան Արևելցու⁵⁷:

«Գրոց ցանկերում» Սաղմոսի մեկնությունը վերագրված է Վ. Արևելցուն⁵⁸: Կարծում ենք, պետք չէ անտեսել մատենագրական ավանդությունը, որը դարերի ընթացքում որպես հիշյալ երկի հորինող մատնանշել է Վ. Արևելցու անունը:

Կ. Տեր-Մկրտչյանը հակասություն է տեսնում № 4139 ձեռագրի հիշատակարանում նշված վարդանի ու վարդան Արևելցու մահվան տարեթվերի՝ 1267-ի և 1271-ի միջև⁵⁹: Իսկապես էլ այդտեղ հակասություն կա: Գծվար է բացատրել, թե ինչու վերոգրյալ հիշատակարանում ամեն ինչ ճիշտ պիտի նշվեր վարդան Արևելցու մասին և, հանկարծ, սխալ հաղորդված լիներ նրա մահվան թվականը: Արդյո՞ք դա գրչական վրիպակ չէ: Ձեռքի տակ ունենք նույն գրչի ևս մի հիշատակարանը՝ 1270 թվականին ընդօրինակված № 1119 ձեռագրի մեջ, ուր գարձյալ խոսք է լինում Սաղմոսի մեկնության հեղինակ վարդանի մասին⁶⁰, սակայն ոչ մի ակնարկ չկա նրա արդեն մահացած լինելու վերաբերյալ: Վերջապես, մեզ հայտնի է այս նույն Տիրացու գրչի մի երրորդ հիշատակարանը, որտեղ, իմիջիայլոց, ասված է հետևյալը. «Յիշատակ նորա [վարդանայ վարդապետի] օրհնութեամբ եղիցի, ամէն: Վասն որոյ, ևս՝ Տիրացու, անարժան աշակերտ գոլով նորուն, անտառ տեղեան գրեցի զսա... կատարեցաւ սա ի վիրապն, մինչ կաար մեր ի յուսման ի թվին Չնժ (1266), յիշեցէք ի տէր...»⁶¹: Այստեղից պարզ է դառնում, որ Տիրացուն, անտարակույս, վարդան Արևելցու անմիջական աշակերտն է եղել, քանի որ ուսանել է ինքի վիրապում 1266 թվականին, որտեղ այդ ժամանակ ուսուցանող վարդանը, ինչպես հայտնի է, եղել է Արևելցին: Հետևաբար, նրա վերոհիշյալ հիշատակարանի խոսքերն էլ կարող էին վերաբերել միայն այս վարդանին:

Այս հիշատակարանը հրատարակել է Լ. Խաչիկյանը և նույնպես գտել, որ աշնտեղ նշված վարդանը Արևելցին է: Ահա թե ինչ է գրում նա այս կապակցությամբ. «...ունի ընդարձակ և շատ հետաքրքիր հիշատակարան վարդան Արևելցու կյանքի և «Տօնապատճառ» կոչվող ժողովածուների ծագման պատմությունն ուսումնասիրելու համար»⁶²:

Հետ երևույթին, Համազասպի օրինակով Հովհաննեսն էլ հարկ ու պատշաճ է համարել այդ նույն վարդանին պատվիրել գրելու «Մեկնություն Սաղմոսաց Գաթի»-ն: Թեև ստույգ շրիտենք, թե ինչ հիմք են ունեցել հիշյալ երկի հրատարակիչները, երբ որպես հեղինակման թիվ նշել են 1251-ը, սակայն կարելի է այն ընդունելի համարել, նկատի ունենալով Հովհաննես վանականի անվան և որպես աղբյուրի նրա անանուն աշխատության հիշատակությանն առնչող ժամանակագրական վերոհիշյալ հանգամանքները: Հետ այդմ էլ հիշյալ Մեկնությունը պետք է գրված լինի ոչ շուտ, բան 1240 թ. և ոչ ուշ, քան 1257 թ.: Այս թվականները նույնպես առավելագույնս պատշաճում են Արևելցի վարդանի կյանքի և գործունեության մանրամասնություններին:

57 Կ. Վ ա ֆ ա դ ա ր յ ա ն, Սանահնի վանքը և նրա արձանագրությունները, էջ 195: Հ. Ռ ա կ յ ա ն, նշվ. աշխ. էջ 110:

58 Հ. Ա ն ա ս յ ա ն, նշվ. աշխ., էջ LX—LXIII:

59 «Կնիք հաւատոյ», ներածություն, էջ CXIII:

60 Մատենագարան, ձեռ. № 1119, էջ 5բ:

61 Ս. Տ ե ր-Ա վ և տ ի ս յ ա ն, Յուցակ հայերեն ձեռագրաց Նոր Զուգայի (Մատենագարան. Անտիպ ձեռագրացուցակների ֆոնդ), № 354:

62 Լ. Խ ա չ ի կ յ ա ն, «Յարագս Տարեմտին ի վանական վարդապետէ ասացեալ», Առաջաբան, էջ 155:

Նկատելի և կարևոր փաստ է, որ Հովհաննես Վանականը իր աշակերտներին անմիջական ցուցում է տված եղել հատուկ զբաղվել Հայսմավուրբների, Տոնապատճառների, թերևս նաև մյուս ժողովածուների վերակազմության ու խմբագրման աշխատանքներով: Գրանցից տեր-Խորայելի և Կ. Գանձակեցու⁶³ կատարած աշխատանքներն այդ բնագավառում՝ արդեն հաշտնի են (ներանց են վերագրվում Հայսմավուրբի երկու իրարից անկախ խմբագրություններ)⁶⁴, Հավանական է, որ Տոնապատճառի վերախմբագրումն ու վերակազմությունը հանձնարարված է եղել Վարդան Արեւելցուն:

Այս բոլորից, կարծում ենք, խնդրո առարկա ժողովածուների վերաբերյալ եղած շփոթության մեջ կարելի է ավելի հստակություն մտցնել, ավելի պարզ պատկերացում ունենալ դրանց և, հատկապես, Տոնապատճառի մասին և ստուգապես հետևցնել, որ № 4139 ձեռագրի հիշատակարանի Վարդանը՝ ինքը Վարդան Արեւելցին է: Ուստի, կասկածից դուրս է նաև, թե նա է, որ վերախմբագրել ու վերակազմել է Տոնապատճառ ժողովածուն, փոխել է նրա նախնական կառուցվածքը (հմմտ. № 4139 ձեռագիրը №№ 2021, 2039 ձեռագրերի հետ), նոր նյութեր ավելացրել և իր հեղինակած ձևերը զետեղել նրա մեջ (տես 4139 ձեռագրի թթ 235 ա, 327բ, 367ա, 386ա, 387ա):

П. П. АНТАПЯН

СБОРНИК «ТОНАПАТЧАР»

В армянском рукописном наследии сохранился ряд специфических церковно-обрядовых сборников, которые являются интересными памятниками армянской средневековой литературы.

Статья посвящена исследованию одного из этих сборников—«Тонапатчара» (сборник теоретических объяснений о церковных праздниках).

В статье освещены некоторые особенности «Тонапатчара», его связи с аналогичными памятниками, затронут вопрос о времени составления и предполагаемых авторах данного сборника.

«Тонапатчар» сохранился в трех основных редакциях. В статье они представлены соответствующими списками материалов (заголовков и первая строка), взятых из рукописей №№ 2201, 2039 и 4139.

Подробный филологический анализ приводит автора к выводу, что последний редактор сборника, Вардан, не кто иной как известный писатель и историк XIII века Вардан Аревелин.

⁶³ Ի դեպ, հակառակ որոշ հեղինակավոր աշխատություններում տրված եզրակացությունների, Հայսմավուրբի Կիրակոս Գանձակեցու կողմից խմբագրված լինելը, մեր կարծիքով, դեռևս վերջնականապես պարզված չէ: Այլ առիթով անդրադառնալու ենք այս խնդրին:

⁶⁴ «Յասմավուրբ», Կ. Պոլիս, 1834, Յանազարան, էջ 1—2: Մ. Ավդեբյան, նշվ. աշխ., Ներածություն, էջ 2Գ—2Զ: Կիրակոս Գանձակեցու, Պատմություն հայոց, աշխատասիրությունը Կ. Ա. Մելիք-Յանջանյանի, Երևան, 1961, Առաջարան, էջ ԻԵ—ԻԶ, ԻԹ:

P. P. ANTABIAN

„TONAPATCHAR“

L'héritage manuscrit arménien comprend quelques recueils rituels spécifiques, qui sont d'intéressants monuments de la littérature arménienne médiévale.

L'article est consacré à l'un de ces recueils, au „Tonapatchar„ (recueil d'explications théoriques au sujet des fêtes religieuses).

L'auteur examine certaines particularités du „Tonapatchar„, son rapport aux recueils analogues, ainsi que les questions relatives à l'époque de la rédaction et aux auteurs supposés du recueil.

Le „Tonapatchar“ a eu trois principales rédactions. Dans l'article elles sont représentées par des listes de matériaux (en-tête et première ligne) puisées aux manuscrits №№ 2201, 2039 et 4139.

Une analyse philologique détaillée amène l'auteur à conclure que le dernier rédacteur du recueil, Vardan, n'est autre que Vardan Areveltsi, célèbre écrivain et historiographe du XIII siècle.

